

ШЫН

№ 114
(18389)

2013 чылдың
ОКТАБРЬ 1,
вторник
Садар өртээ
хостуг

mailto:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

Уран чүүлдүн хоочуну Дадар Барыңмаага «Тываның Улустун артизи» дик атты тывыска.

УЛУГ-ХЕМНИНҢ БАЙЫРЛАЛДАРЫ

Буура дааның мөңгө сыннарының эдээн тырткан хүн үнер чүгүндө ыдыктыг Хайыраканга чагактанган дег, тайбың сайзыраан үнүш-дүжүткүр, бай-байлак ховунуң ортузунда сайзана дег чараш хоорай Шагаан-Арыг аалчыларны байырланчыг уткуп алган.

Арыннарында өөрүшкү чайнаан улуг-бичи чоннуң каас-шиник кудумчуларда хөйүн! Оларның аразында чайгы шыкта өң-баазын чечектер дег, чаптанчыг чаштар, артистер, спортчулар база республиканың кожууннарының төлээлери бөлүк аайы-биле чыскаалыпкан.

Кара чажын мөңгүн хыраа каастаан хүндүлүг хоочуннар чалаткан аалчылар аразында эвээш эвес. Олар хөй чылдарда бот-боттарын көрүшпээн болгаш, амырлажып, мендилежип, кайы-кайызының-даа ук кожуунга база хоорайга эрттирген ажил-амыдыралын сактып, чугаалажып турлар. Хоочуннарга ужуражып, оларның үнелиг сактышкыннарын сонуургап дыңнадым.

(Уланчызы 9-ку арында).

Рейтинг

Тываның Баштыңының Чедишкени

«Регионнар клувунуң» эксперттери Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун сентябрьда чедишкенини болганын демдеглээн.

«Регионнар клуву» федералдыг эксперт четкизи РФ-тиң субъектилеринин удуртукчуларының ажил-чорудулгазының ээлчеглиг үнелелин парлаан. Сентябрь 16-дан 22-ге чедир МИЧ-лерге атсывы хөй үнүп турган дараазында 4 удуртукчуну эки деп демдеглээн: **Олег Кожемяко (Амур обла-зы)**

Ыраккы Чөөн чүктүң федералдыг округунда төлээ Юрий Трутнев ол округта регионнарының эрге-чагыргаларын үер-чайык үезинде аажок кошкак ажилдаан деп шүгүмчүлээн. Оларның аразындан Амур облазын Юрий Трутнев айтырыгны чогулгалг шийтирлеп турар чер ол деп мактаан: ында когаралга таварышканнарының барык чартык кези дузаламчы акшаны алганнар.

Ындыг бодалды РФ-тиң регионнар сайзыралының сайыды Александр Галушка илереткен. «Амур областың губернатору болгаш оң командазы онза байдалдар үезинде бир демниг хөдөлгөннер» деп үнелээн.

Алексей Островский (Смоленск облазы)

Ыраккы Чөөн чүктүң федералдыг округунуң когараан чурттакчыларына дуза чедиреринин дугайында шийтирни смоленскижилер сентябрьда хүлээп алган. Чижээ, Смоленск область Амур облазындан болгаш Хабаровск крайдан өскүс болгаш амыдыралдың берге байдалдарына таварышкан 200 уругну, улуг назылыг 100 хамаатыны хүлээп алган.

Шолбан Кара-оол (Тыва Республика)

Ыраккы Чөөн чүктүң болгаш Сибириниң федералдыг округтарының девискээрлеринге күүсеттинер инвестиция төлөвилелдеринин киржикчилеринге тускай үндүрүг чурумун кириер регионнарының санынга Тываны кирип шыдааны дээш хөй санны алган. Аңаа хамаарышкан хоойлунуң төлөвилели Забайкалье крайга, Бурятияга, Тывага болгаш Иркутск облазынга инвестиция ажил-чорудулгазын боттандыралыга болгаш чаа бүдүрүлгелерни тударынга таарымчалыг үндүрүг байдалдарын тургузарынче уланган.

Би-Хем кожуунга турган сыын ажил-агыйын катап тургузарын ол эгелээн. 700 уксаалыг сыын турар кажааның тудуу эгелей берген, ол 1820 га черни ээлээр, сыын бажын 1-2 чылдың дургузунда 1 муң баш чедирер деп турар.

Федералдыг акша-хөреңгинин чарыгдалынга контролду республикада күштелдиргенин база эксперттер демдеглээннер.

МУРНАКЧЫ ПОЧТАЧЫ

Каа-Хем кожуунуң сумуларының аразындан Суг-Бажы сумузу «Шын» солунуң чагыдылгазының талазы-биле 1 дугаар черде чоруп турар.

Ук почта салбырының эргелекчизи Альмира Борисовна Хомушку оператор-апп, солун-сеткүүл чедирип ажилдаа-ла, чыл чеде берген. Ол Новосибирскиниң колледжизинде почта ажилдакчы мергежилин бот-өөредилге-биле өренмишаан, ажилдап, келир чылын өөредилгезин доозар. Суг-Бажында почта салбыры чурттакчы чонга ачы-ла чедиреринин шупту хевирлерин үрдүп турар. Интернет-биле харылза-ыр ийи компьютерлер чурттакчы чонга аякка эптиг.

Альмира Хомушку почта шугумунга 109 чылдан Кызылга ажилдап эгелээн. Суг-Бажы сумузуна ажилдаар кижик чок чорга, олче шилчиттирип алган. Ооң а-иеси Барыин-Хемчик кожуундан. Ооң мергежилди шилип алырын угбазы эмелээн. Ооң бодунуң дооскан мерге-или — тренер-педагог.

Альмира Хомушку 1 дугаар чаданың чатчызындан салбырның эргелекчи-ниге чедир депшээни ол. Ооң чугаа-

зы-биле алырга, ажилдап кээрге-ле, Суг-Бажы сумузуна «Шын» солунуң чагыдылгазы эки байдалда. «Сумулар аразында эң хөй чагыдылга чүгле мээң ажилым дээр болза, шын эвес апаар» — деп, ол чугаалады. Ооң мурнунда ажилдап турган хоочун почтачыларның кылган ажилы, оларның үлүг-хуузу улуг дээрзин айытты. «Шын» солунну суму-нуң чурттакчылары аажок сонуургаар болгаш күзелдиги-биле улаштыр чагы-дып ап турар.

Өреге саны-биле алыр болза, 28 со-лунну чагыдып турары дээрге аажок эвээш (25 хуузу). Ооң бодалы-биле ча-гыдылганы көвүдедир дизе, чиигелде-лиг чагыдылга үезинде хоочуннар, инва-лид кижилер ортузунга суртаал ажилын чорудуп, сагындырып, оларны кыйгы-рар болза, ынчан байдал эки талаже өскерлип болур. Чагыдылганы бажыче чедирерге өрте-үнези көвүдөй бээр, ынчангаш чурттакчы чон боттары-ла почтага кээп, ап турар. Суур чурттакчы-лары пенсия, пособие-биле амыдырал турар болганда, оларга каш-даа акша-ның үнелин ол демдегледі.

Аныяк почтачы Альмира Хомуш-ку чагыдылганы көвүдедири-биле бүгү

Суг-Бажы сумузуның почта салбыры-ның эргелекчизи Альмира Хомушку.

аргаларын ажылгап тургаш, 100 хуу эвес-даа бол, 50 хууга чедирерин аазап, кожуунда чагыдылга талазы-биле 1 дугаар черни черле салбайн, түннелдиг ажилдаар сорулгалыг болуп турары өөрүнчүг.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Чагыдылга — 2014

Күрүнениң федералдыг унитарлыг бүдүрүлгези «Россияның почтазы» 2014 чылдың бирги чартыының чиигелделиг ча-гыдылганын 2013 чылдың октябрь айның 1 хүнүндөн 15 хүнүнге чедир чорудуп турар.

«ШЫН» солуннуң хүндүлүг номчукчулары!

«Шын» солунну чиигелделиг чагыдылга-биле чагыдып алы-нар. 2014 чылдың бирги чартыында чиигелделиг чагыдылга-ның өртээ:

хуу кижиге — 432 рубль 43 көпеек,
организацияларга — 492 рубль 43 көпеек.

Чиигелделиг чагыдылганың хуусаазы — чүгле чартык ай.
ДАЛАЖЫҢАР! ЧЕТТИГИҢЕР!

ЫРААЖЫ ВАЛЕРИЯ ТЫВАНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫН МАГАДААН

«Шупту бир дем-биле» деп чаагай сеткил марафонунга киришкен Тываның чурттакчыларының харам чогуун ыраажы Валерия магадап көргөн.

Сентябрь 29-тан эгелеп бирги каналга Бүгү-россияның «Шупту бир дем-биле» деп чаагай сеткил марафону эгелээн. Чурттуң чоңу 4447 дуагарже СМС-тер чорудуп, Ыраккы Чөөн чүк регионунуң чурттакчыларын деткип турарлар. Үер-чайык элээн каш муң кижиниң бажыңнарын үрөп каапкан. Чыгдыгган акша-хөреңги-биле төп телеканал кога-раан кижилерге дүрген туттунар бажыңнар тудуп бээр деп шийтпирлээн.

Бо акцияга тоомча чок арткан кижилер, Россияда, ооң иштинде Тыва Республикада, чок болган. «Новости» студиязында телефон төвүн тургускан — кинонуң болгаш телевидениениң сылдыстары, ыраажылар болгаш хөгжүмчүлөр бирги каналдың көрүкчүлери-биле өскелерниң аар-бергезин билип, деткимче хереглеттинип турар кижилерге бир дем-биле дузалажып турарлар-биле харылзашканнар. Ыраажы Валерия Тываның бир херээжен чурттакчызынга сеткилиниң ханызындан өөрүп четтиргенин

илереткен, ол бодунуң телефонун дугаарындан хөй санын медээлерни, бодунда шийтпирлээр айтырыглар эвээш эвес-даа болза, чоруткан. Бистиң чаңгыс чер-чурттувустуң ындыг харам эвес болгаш чаагай сеткилдиг чоруун ыраажы магадаан болгаш республикага аалдап чораан мен дээрзин дыңнаткан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бирги каналда «Шупту бир дем-биле» акцияга өг-бүлели-биле киржирин медеглээн. «Бирги каналды албан көөр, аңаа ыяап киржир бис — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. — Мээң чаңгыс чер-чурттугларым база аңаа киржир дээрзинге бүзүрээр мен, чүге дээрже Тываның чоңу чаагай сеткилдиг улус, өскелерниң берге байдалын билер. Российжилер дээр-ге бир өг-бүлел-дир бис дээрзин бирги канал база катап сагындырар».

Айыыл-халап болганының баштайгы хонуктарында-ла Тыва Республика Амур облазынга дузалажып эгелээнин сагындыраал, олче ижер сугну гуманитарлыг дуза кылдыр чоруткан. Ооң соонда Тываның Чазааның ажилдакчылары боттарының бир айда шалыңын шилчиткеннер.

ХӨЙ-НИИТИ ТРАНСПОРТУНУҢ БИЛЕДИ

Федералдыг даңзыда кирген чингелделиг категорияның хамаатыларынга автобуска халас чоруунуң билеттерин Кызыл хоорай мэриясының социал камгалал департаментизинде тыпсырын уламчылап турар.

Хоорай чагыргазы 2013 чылдың сентябрь 26-да доктаалы-биле «Хамаатыларның чамдык категорияларынга хөй-ниити транспортунуң ачы-дузанының бир дески чедингир болурун хандыраары» күрүнө ачы-дузанын көргүзериниң административтиг регламентизин бадылаан.

Хоорайжыларның чингелделиг халас чоруунуң ачы-дузанын алгырының чурумун ында тодарткан.

Кызыл хоорайның ниити ажылгалдыг пассажир транспортунга халас чоруунуң чаңгыс аай биледин тыпсыр. Федералдыг даңзы езугаар ай санының акша төлөвирин ап турар хамаатылар халас чоруур эргелиг болур. Орукка чоруунуң биледи доктааттыгган майык езугаар белеткээн шынзылга барда азы социал деткимче алыр өске документини көргүскенде, күштүг болур.

«Сочи — 2014»

ОЛИМПИЙ ОДУН БУРУНГУ ОЛИМПИАГА КЫВЫСКАН

2013 чылдың сентябрь 29-та Грецияның Олимпиязынга — бурунгу Олимпий оюннарының чуртунга-Сочи-ге кышкы XXII Олимпий Оюннарының Олимпий одун кыпсырының байырлыг езулалы болган.

«Сочи-2014» оргкомитеттин чалаанын езугаар делегейниң ийи дакпыр чемпиону, Россияның сураглыг хоккейжи болгаш «Сочи — 2014»-түн элчини, «Сочи — 2014» от тудукчуларын шилириниң талазы-биле национал компанияның жюри кежигүнү Александр Овечкин от кыпсырынга киржири-биле Олимпияже албан-биле ужуруп чедип келген. Олимпий одун чедиреринге киришкен баштайгы россияжи ол болган деп, Тува-Онлайн медээлер агентилели дыңнаткан.

Ооң езулалы Грецияда Элида областың улуг эвес чуртта-

чылыг черинге, Гера бурганның бурунгу грек хүрээзиниң бузундуларынга болган. Дээди херээжен, ооң ролун үш дугаар күүседип турар артист Ино Менегакки Олимпий одун хүн херелдеринден кыпсыпкан. Езулал доозулган соонда 250 от тудукчулары бир неделя дургузунда отту Грецияның 33 хоорайын болгаш 23 облазын дургаар чедирерлер. Ол үениң дургузунда эстафета 2000 километр орукту эртер болгаш октябрь 6-да «Сочи — 2014» деп оттуг чырыткы Москвага чедип келир.

Россия Федерациязының девискээринге Олимпий одунуң эстафетазын организастаарынга оргкомитет-биле кады Кока-Кола компаниязы, «Ингосстрах» болгаш «РЖД» ААН киржирлер. Оларның төлээлери Олимпий одун кыпсырының езулалынга киришкеннер.

Тываның хүндүлүг хоочуннары болгаш пенсионерлери! Делегейниң Улуг назылыг кижилер хүнү-биле чүректин ханызындан чедирген байырывысты хүлээп ап көрүңер!

Ол байырлал — чаңгыс демниң болгаш салгалдарның уламчылаашкынының, кижитөрелгетениң амыдыралы-биле тудуш апарган үелерниң үзүк-соксаал чогуунуң демдээдир.

Боттарының эрес-шудургу күш-ажылы-биле бистиң чурт-вусту, республикавысты, бистиң хоорайларывысты болгаш суурларывысты сайзыраткан кижилерге хүндүткелди ол хүн көргүзүп турар бис. Хөй-ле төөгүлүг болушкуннарның херечилери болган, бүгү чурт-биле кады бергелерни болгаш шылгалдаларны шыдап эрткен, бистиң чурт-вустуң болгаш төрөөн республикавыстың чечектелиши-ни дээш күжүңерни берип келген силер.

Силерниң мурнуңарга өрөвис улуг!

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга болгаш кижикчилеринге хамаарыштыр өөрүп четтиришкинниң онзагай сөстөрүн илередир херек. Силер эвээш эвес шылгалдаларны көрүп эртиңер. Төрөөн чурт дээш чаалажып, Тиилелге дээш тылга ажилдап, үрөп тоңаттыгган ажил-агыйны катап тургузуп келдинер.

Улуг назылыгларга хүндүт-

кел — ниитилелдин туттунуп турары быраларының бирээзидир. Ол хүн улуг салгалдың кижилеринге байыр чедирери — силерниң өртээ турбас амыдыралчы болгаш бедик мергежилдиг дуржулгачар-биле, тургузукчу күш-ажылыңар-биле, чаагай сеткилиңер-биле болгаш изиг чүрээңер-биле чаалап алганыңар өөрүп четтиришкинниң хензиг кезии-дир. Силер бөгүн-даа амыдыралдың хажызынга артпайн турар силер. Силерниң хөй кезииңер ам-даа ажилдап, хөй-ниити организацияларның, аныяктарның патриотчу кижизидилгезиниң ажил-чорудулгазынга идепкейлиг киржип, чогаадыкчы үүлехеректи бүдүрүп турар силер.

Улуг салгалдың кижилери дээш сагыш салыышкын, хоочуннарның төлөптиг амыдырал-чуртталгазын хандырып турар байдалдарны тургузары — бисте кижитөрөлүгү ыдыктыг хүлээлгези. Республикада улуг назылыг кижилерге кичээңгей, пенсионерлерни бүгү тала-биле деткири — мурнады шийтпирлээр айтырыгларның аразында. Социал дуза чылдан чылче күштөлип, социал хандырылганың албан черлериниң материал-техниктиг дузазы быжыгып,

медицина болгаш санатори курорт ачы-дузаның хензиги өзүп турар. Бистиң кола-рулгавыс — улуг салгалдың кижилериниң амыдыралыңа шынарлыг, хөй талаалыг, бай болдурары, эки сеткил-хөй тыгылдыраары.

Улуг салгалдың кижилери биске мерген угаанның үнүзүни, кайгамчык билиглер болгаш амыдыралчы дуржулганың камгалакчылары-дир. Силерниң чаагай сеткил болгаш улуг чүрээңерден кимчени болгаш билимни, шыдамык чорукту бо-ынакшылды, күштү болгаш ра-сорукту чедип ап турар бис.

Силерни магадап, силер чоргаарланып тур бис, эр хоочуннар! Силерниң бажыңарыңар болгаш байлалыңарыңар болгаш биске кады-даа эргежок чугула. Бисте аравыста чурттап чорурун дээш силерге четтирди. Быжыг кадыкшылды, сагыш сеткилиңерниң шөлээнин, сеткил-хөөннү, аас-кежик чаагай чүүлдерни болгаш чыл чурттаарын силерге зедивис. Силерниң аалчынарыңарга байырлалдар таамал болуп, төрөл боочо кижилеринер силерге эээде ынак болзун!

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. Кара-оол
Тыва Республиканың Даргазы
Хуралының (парламентиниң) Даргазы К. Д.

ОМАК-СЕРГЕК-ЛЕ БОЛУҢА

Тываның социал-экономиктиг болгаш культур-луг хөгжүлдээинге улуг үлүг-хуузун кириген, ажы-төлүн төлөптиг хамаатылар кылдыр кижизидип өстүрген, чалыы салгалга үлегер-чижек болган хоочуннарга Улуг назылыглар хүнүнде Республиканың хоочуннар (пенсионерлер) чөвүлелиниң өмүнээзинден кадыкшылды, ажил-херектеринге чедишкенини, сагыш-сеткили омак-сергек бооруп күзедим.

Республиканың хоочуннары хар-назыны дөгү бергенин тоовайн, хөй-ниити амыдыралыңа идепкейли-биле киржип турарлар. Оларның ол идепкейи улам калбарып, кожууннарда, сумуларда хоочуннар чөвүлелдери тургустунуп, көвүдөп орат. Хоочуннар чөвүлелдериниң кежигүннериниң чоң аразынга чорудуп келген хөй-ниитижи ажылының ачызында аныяк-оскенниң кижизидилгезиниң, корумчурум айтырыглары, харын-даа мырыңай «Спортту — бажыңнар чанынче» деп төлөвилел чедишкенини шийтпирлеттинип турар. Ажил-ишти, хөй-ниитижи амыдыралды углап-баштаарыңа хоочуннар улуг аргадуржулгалыг боорга, оларның санал-оналдарын тус черлериниң удуртукчулары

кичээңгейлиг дыңнаар, хүн бүрүде ажил-херектеринге ажыглап келген. Кажан хоочуннар клубтар, чөвүлелдер дээн ышкаш янзы-бүрү хөй-ниити организациялары бооп каттыжып алырга, оларның ниитилелге, ында болуп турар болушкуннарга салдары дыка күштүг апаар. Эң ылаңгыя суму, хоорай, кожуун, республика чергелиг соңгулдаларга ол дыка илдең. Тыва улустуң «Дем-

нып турар. Тес-Хем ко-да хоочуннар чөвүлелдери даргазы Серенмаа Сүтеш Шойдун, Бай-Тайга ко-да Зоя Серендоевна Хоорай, Өвүрдө Норжун Бичир ооловна Куулар, Тап-Георгий Тюлюшевич Салдар Кызыл хоорайның хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Ольга Кыргысевна Дамба дээш, өскелерниң-даа ооң низакчы ажылы кончуту-ужур-дузалыг. Хоочуннар чөвүлелдериниң удуртукчулары, идепкейжилери, оларның дузалакчылары аал-оолдар, уруглар амыдырал чуртталгазы берге байдал кырган кижилерни илде-дип тып, дузаны көрүп, талазы-биле айтырыгын социал камгалал органи-зацияны мурнунга тургу-зу. Ынчангаш сумуларда, райларда хоочуннар чөвүлелдери, Республиканың хоочуннар чөвүлели назынын кижилериниң хандырылганын амыдыралды берге үелеринде чөлөңгү бооп турар.

Тываның улуг назылыгы, амыдырал-чуртталгага быжыг туруштук, ниитилелге көскү салдары ажы-төлүвүске дузалыг болуулар, республиканың хөгжүлдээинге үлүүнү ам-даа кириээлинер.

Сагаан-оол ДОЛДОР
Республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы

Найыралчы харылзаалар улам быжыгар

Эрткен неделяда ТР-нің Дээди Хуралына Моолдун Убса-Нур аймааның хамааты Төлээлекчилер хуралының депутаттарын ТР-нің Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттары күлээп ап, ажил-агыйжы ужуражылганы эрттирген. Ужуражылгага ТР-нің Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаты К. Даваа, оралакчысы Кольчикова, хөй-ниитинин чок чоруунун база кызы-айтырларының талазы-е комитеттин даргазы Б. Бал-оол, экономиктиг хөгжүлдө, хетика, тудуг база транспорт-зы-биле комитеттин даргазындар, кадык камгалал база мал хөгжүлдө талазы-биле комитеттин даргазы У. Монгуш-гай өске-даа депутаттар, таладан Убса-Нур аймак-хамааты Төлээлекчилер хуралының Даргазы Ч. Чимэд, такчы чон ортузунга кадык,

Убса-Нур аймактын хамааты Төлээлекчилер хуралының даргазы Ч. Чимэд, ТР-нің Дээди Хуралының Даргазы К. Даваа (солгай таладан) ужуражылга үезинде.

С. Амраа, хамаатыларның айыыл чок чоруун хандыар база эрге-хоойлуну, корум-чурумну кам-галаар айтырлар талазы-биле комитеттин даргазы Н. Бүрен, долгандыр хүрээлелдин айыыл чок чоруунун база экологтук дең-дески чоруунун талазы-биле комитеттин даргазы Э. Баатар-сан болгаш өске-даа депутаттар киришкен.

ТР-нің Дээди Хуралының Даргазы К. Даваа ужура-жышкынны ажиткаш, Моолдан келген аалчыларга байырын че-дирип, Тываның агаар-бойдузун-дан эгелээш социал-экономиктиг хөгжүлдөзүңге, Тываның Дээди Хуралының ажилына чедир кыска, тодаргай таныштырылган-ны кылган.

Моолдун Убса-Нур аймаа-ның хамааты Төлээлекчилер хуралының Даргазы Ч. Чимэд сөс алгаш, чалааны дээш өөрүп четтиргенин илередип, Моолда сөөлгү болушкуннарны, хү-лээп ап турар чаа хоойлуларны, хоойлуларда кирип турар не-мелделерни, өскерилгелерни тайылбырлап, Убса-Нур аймак-тын хамааты Төлээлекчилер хуралының ажилы-биле таныш-тыргаш, моон соңгаар кады ажилдажылганы, арга-дуржулга солчулгазын улам ханыладып, найыралчы харылзааларны

улам быжыглаарын күззэн.

Ужуражылга үезинде ол ышкаш ТР-нің Дээди Хуралы-ның Даргазының оралакчысы О. Кольчикова, моол таладан

Депутат Н. Бүрен.

Ц. Алимаа, С. Амраа, Н. Бүрен болгаш өске-даа депутаттар сөс ап, санал-оналын солушканнар. Ийи талага ажыктыг болган ужуражылганың түңнелинде Тыва Республиканың Дээди Ху-ралы биле Моолдун Убса-Нур ай-мааның хамааты Төлээлекчилер хуралының аразына кады ажил-дажылга дугайында документиге ат салган.

Адыгжы СААЯ.

Михаил НОРБУНУҢ тырт-тырган чуруктары.

Кем-херек үүлгедиишкени

Хулиганнарга эттеткеш...

Тыва чурттуг Салим Са-ыгны Новосибирскиге улиганнар дерзини-биле теп эриидээш, өрттедип-еннер, ооң түңнелинде кижи амызындан ча-ылган. Дугайында Тываның Баш-Шолбан Кара-оол бодунуң интактыда» арнынга мынча-йжээн: «Бистиң кээргенчиг-ис чер-чурттууус болгаш-ус дерзини эрииделди эртип-аваан. Ону Тываже дүрген-эр херек. Оолдун төрөл-аш чоок кижилери-биле улуг-ригни үлежип тур мен». Новосибирскиге болган ол-дугайында Салимның ишти Чодураа Чамыяң-он удуртукчузунче бижзэн.

Олар бичии уруу-биле Ново-сибирскиге өрээл хөлезилеп алгаш чурттап турганнар. Чоду-раа бо чылын Новосибирскинин №7 профессионал гидрометео-рология училищезин дооскан, Салим хуу кижиге ажилдавы-шаан, Томскинин политехник-тиг университетинге өөренип турган, чаа-ла үшкү курсче шилчээн.

Август 23-те, пятницада, ол эртен ажилдап чорупкан. Ооң соонда келбээн, телефону-даа харыылаваан. Улуг-хүнде шаг-даалар ону, аажок эттедип алган кижини, тып алганын Чодураага дыңнатканнар. Ооң бажының мээзи кемдээн, оюлганнар-ла хөй, өрттедип турганындан бүү-ректери болгаш өкпези кемдээн,

боду билинмес болган. Шак ын-чаар ол сегивейн барган.

Истелгениң канчаар чоруп турарын Чодураа билбезин, аңаа истекчилерниң чүнү-даа чугаалавайн турарын республика Баштыңына дыңнаткан.

Шолбан Кара-оол Ново-сибирск областың губернатору Василий Юрченкоже болгаш область прокурору Евгений Овчинниковче кеземче херээн онза хыналдага алырын дилеп, албан-езуунуң чагаазын кири-ген. Өлүрүкчүлерни илередип тывар болгаш кеземче хүлээ-дир херек деп ол санап турар. Ону кичээңгейге тударын Чазак Даргазының оралакчысы Артур Монгалга дааскан.

Хүннүң медээлери

Алдын тывыжы бүдүн чартык катап өскөн

Алдын казып тып турар черлерниң ажилын респуб-ликаның Үлетпүр болгаш энергетика яамызының коллегиязынга сайгарган.

2013 чылдың эрткен сес айла-рында Тывага 1188,6 килограмм алдынны казып тыпкан, эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 51,8 хуу өскөн. Алдын тывык-чыларының күженишкенин

ажылының түңнелинде респуб-ликада Үлетпүр бүдүрүлгезинин индексин январь — август айлар-да 103,7 хуу четкен, даг-тывыш Үлетпүрүнүн продукциязының деңзигүүрү 38,8 хуу турганындан 40,3 хуу четкен.

Тываның девискээринде ал-дынны үш бүдүрүлгө-«Ойна», «Тардан-Голд» КХН болгаш «Тыва» ААН казып тып турар.

10 чыл болган юбилейи-биле

Тываның күрүне уни-верситетинин юридиктиг факультетинин тургустун-ганындан бээр 10 чыл болганынга тураскааткан байырлыг хурал ол өөре-дилге чериниң хуралдаар залына болган.

ЮФ-туң юбилейи-биле хол-баштыр ооң башкыларынга болгаш ажилдакчыларынга, студентилеринге болгаш аспи-рантыларынга байыр чедирери-биле ТР-нің Чазаның Дарга-зының оралакчысы Анатолий Дамба-Хуурак, Дээди Хуралдың (парламентизинин) Даргазының оралакчысы Ольга Кольчикова, ТР-нің прокурору Александр Гринев, Россияның Юстиция яамызының ТР талазы-биле эр-гелелинин, Тываның юристер ас-социациязының болгаш өске-даа черлерниң төлээлери келгеннер.

Байырлыг хуралды ТывКУ-нун ректору Сергей Ондар ажиткаш, юридиктиг факуль-тет эң аныяк-даа болза, турум сайзырап турар салбырларның бирээзи дээрзин демдеглээн. 10 чыл дургузунда хөй ажилды кылган, аспиранураны ажиткан, бо чылын чаа-«Каайлы херээ» деп угланышкынны база тур-гускан. Ол дээрге Тывада бир дугаар юридиктиг эртемнерниң доктору, декан Николай Алдын-оолович Ондарның ачы-хавыя-зы дээрзин ректор демдеглээн.

Николай Ондар деткимче дээш аалчыларга болгаш уни-верситеттин удуртулгазынга өөрүп четтиргенин илереткен болгаш факультеттин тургустун-ган төөгүзү-биле таныштырган.

ТР-нің албан-езуунун сайтызындан.

Дүжүт ажаалдазы

Республика девискээ-ринге үргүлчүлелдиг чаы-таашкын шаптыктаан-даа болза, көдээ ишчилерниң холу салдынмай, кызы-мак ажилдаанындан мал чеминиң белеткели че-диишкенин дооступ турар.

Көдээ ажил-агый болгаш аыш-чем яамызының кириген медээзи-биле, сиген курлавыры 186 муң 516 тонна белеткет-тинген, планның 92 хуузу-дур. Чоокку хүннерде 12 муң гектар черде кестинген сигенни ажаап алыры арткан. Бөдүүн мал че-миниң белеткелинин планын республиканың 6 кожууннары мынчаар күүсеткен: Барыын-Хемчик — 107 хуу, Таңды биле Сүт-Хөл — 104, Каа-Хем, Бай-Тайга болгаш Улуг-Хем — 100 хуу. Бо кожууннарда 114070 тонна сиген белеткеттинген, ол республикада ниити белеткээн мал чеминиң 60 хуузу-дур. План-дан ажыр 2600 тонна сигенни белеткээн. Чеди-Хөл, Тожу, Бии-Хем, Өвүр болгаш Эрзин ко-жууннарда план күүселдезинге чедир каш-ла тонна арткан. Мал чеминиң белеткелинин планын күүседиптер аргазы бар бол-гаш, шалыпкын ажилдап турар ажил-агыйлар бар. Чижээлээрге, Эрзин кожуунун «Бай-Даг» көдээ ажил-агый бүдүрүлгези мал чеминиң белеткелинге мал-чыннарны болгаш ажил-агыйның специалистерин кириштирген. Таңды болгаш Барыын-Хемчик кожууннарда база бо ажил эки чоруп турар. Бии-Хем кожуунда

«Туран» КХН 1200 тонна сенаж-ты курлавырлап алган. Эрткен неделяда 27 муң тонна сигенни белеткээн болгаш, сиген кезил-дезин шалыпкын доозуп турар.

Республикада ногаа бол-гаш картофель ажаар ажил адакталган. «Ийги хлебтин» дүжүдүн 2824 гектар черден ажаап алган (77 хуу), дүжүт-түн ортумак хемчээли бир гек-тардан 107 центнер болган.

Ногаа ажаалдазы эрткен чылдыындан бедик. Эң хөй кар-тофельди каа-хемчилер ажаап алганнар (134,7 центнер), а Улуг-Хем — 130 центнерни, Бии-Хем—128, Чөөн-Хемчик — 116, Чеди-Хөл — 10 центнер. Дыка хөй ажил-агыйлар картофелин ажаап доозупкан. Ниитизи-би-ле 585 га шөлдүн картофели ажааттыганын, планның 87 хуузу. Ногаа аймааның ортумак дүжүдү бир гектарда 109,3 центнер. Бо талазы-биле тиелекчилер — таң-дыжылар, олар бир гектардан 174,7 центнерни, а ийги чер-де Улуг-Хемниң ногааажылары 130 центнерни ажаап алган.

Тараа ажаалдазы эрткен чылга деңнээрге, озалдап ту-рар. Кол чылдагааны — тараа-ның чедир бышпааны. Чылдың эгезинде агаар-бойдустун соок болганы-биле база август айның чаыстыг хүннеринин уржуундан саадаан. Чер ажилдыглар бо неделяда тараа чедир быжа бээр боор деп бүзүрөп турар. 1266 гектар шөлдүн тараа-зы-ның дүжүдүнүн ортумак деңне-ли бир гектардан 11 центнер.

БЮДЖЕТ КЫЗЫРЛЫР

Сентябрь 26-да ТР-нің Чазаның Бажыңына 2014-2016 чылдарда бюджет политиказының дугайында айтылган таныштырган калбак хурал болуп эрткен. Аңаа Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парла-

ментизиниң) Даргазы Каң-оол Даваа, ТР-нің Чазаның бүгү кежигүннери, ТР-нің Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттары, муниципалдыг тургузулгаларның удуртукчулары, республиканың бүгү яамыларының, албан-организацияларының төлээлери киришкен.

Шолбан Кара-оолдун чугаалап турары-биле алырга, 2014 юбилейлиг чылдың бюджетин тургузуп турар болганда, бюджет айтылган база бо үеде кылыр таарымчалыг.

Эң-не чугула чүүл чүл дизе, келир чылдың федералдыг бюджетиниң чарыгдалдарын камгалап алдырган программалардан аңгыда, артканын 5 хууга кызырар. Камгалап алдырган дээр-ле, шалын, пенсия акша дээш күрүнениң социал төлөвирлери болур. Арткан чарыгдалдарны, ылаңгыя социал-экономикаг төлөвилелдерни шынзыдып, бадыткап тургаш, чедип алыр. Делегейде чогу-

чалыг эвес экономикаг байдал чурттуң экономиказының куду көргүзүлгелеринге салдарлыг болган. Федералдыг бюджет кызырлыр болза, бистиң республиканың бюджетинге база байдал шыңгы болур дээрзи чугаажок. Бо дугайында Шолбан Кара-оол мынчаар чугаалаан:

«Чарыгдалдары-высты шын үлөп, камнаары-биле мурнады хөгжүдөр төлөвилелдерни чугулап, мурнунче салыр бис. Акша-хөреңгини боттары-выстың күжү-биле ажилдап алырын оралдажыр, саналга ажилын шыңгы чорудар. Ылаңгыя кожуун чагырыкчылары, хурал удуртукчулары акша-хөреңги кирип алырынче кичээңгейни шыңгы угландырып, ажилды шын организаастаар болза эки.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелинге хамаарыштыр дүвүрөп турарымын чажырбас мен. Төлөвилелге киржири-би-

ле күзелин илередип, деткип чедип келген чоннуң бүзүрелин ышкындырып шыдавас бис. Ынчангаш муниципалдыг тургузулгаларның удуртукчуларын бо талазы-биле шыңгы ажилдаарынче база катап кыйгырар-дыр мен».

Олышкаш Шолбан Кара-оол «Спортту — бажыңнар чанынче» губернатор төлөвилелиниң чамдык кожууннарда ам-даа эгелевээнин багай ажил-дыр деп чугаалаан. Чоннуң идегеп, манат турары төлөвилелдерни херек кырында боттандыраы эргежок чугула. Бир эвес мындыг хевирлиг программаларга безин күш четпес, чонунуң чаагай, чедимчелиг чоруу дээш кыспайн турар удуртукчуларның эрге-дужаалга олураы — айтырыг кырында.

2014 юбилейлиг чылда төөгүлүг улуг байырлалдың белеткелинге Шолбан Валерьевич доктааган. Юбилейлиг объектилерни эде кылып чаартырынче

көрдүнгөн 2 млрд. рубль 2013 чылда 507,97 млн. рубль шынжээни алган. Республика 13 юбилейлиг объектилерни 7-зинде тудуг ажилдары чорутар.

Бюджет политиказының үш дугаар угланышкыны дээр-ле, келир чылдан эгелем бир дугаарында, бажыңнарның, эмчилериниң, кулут ажилдакчыларының шалын көдүрери. 2018 чылга чедип бюджет адырында ажилдакчыларының акша-шалын ортумаа-биле 31.700 рубль чедир өстүрер.

Чазак Даргазы бо болгон оон-даа өске чидиг айтырларга доктаап, сайгарылыг кылган. Бюджет чарыгдалдары кызырлыр-даа болгон республиканың ажил-агартурунчаар улам хөгжүп, чамдык черлерде камнап болур дээрзин Шолбан Кара-оол чугулап демдеглээн.

Алдыңай БАДЫН

Тывага Моолдун баштайгы консулу
Баатрын Мянганбаяр 70 харлаан

Быжыг найыралдың, кады ажилдажылганың талаалакчызы

Бистиң республиканың кызымаккай дилээ база дугуржулгаларның түңнелинде, Иркутск хоорайда Моолдун Чингине консулствозунуң салбырын Кызыл хоорайга аждар дугайында шиитпирни Россия Федерациязының Чазаа 1994 чылдың май 24-те хүлээп алган. Ук шиитпирни херек кырында күөседир-биле Тыва Республиканың Чазаа 1994 чылдың сентябрь 12-де база чогуур доктаалды хүлээп алган. Тыва Арат Республика үезинде Моолдун дипломаттыг төлээ чери ажилын соксатканындан бээр 50 чыл эрткенде, мындыг шиитпирни хүлээп алганын демдеглээр алаар.

Бистиң республикага Моолдун катап тургустунган дипломаттыг структуразының бирги удуртукчузу Баатрын Мянганбаяр болган. Октябрь 1-де ол 70 харлаан юбилейин демдеглээр. Ол — Уралдың политикаг институтунуң доозукчузу, инженер-металлург мергежилдиг. Үр үеде совет-моол «Эрдэнэт» дээр даг-болбаазырадылга комбинатының партия комитетиниң секретарына үр үеде ажилдаан. Инженер, арга-дуржулгалыг партия ажилдакчызы болгаш бо улуг бүдүрүлгениң хөгжүлдизинге, хөй кижилег интернационалчы коллективтин бир демниг болурунга улуг үлүүн кирип, чүгле совет-моол инженер-техниктиг ажилдакчыларның эвес, совет партия-күрүнө удуртулгалының хүндүткелин чаалап алган. 1980 чылда СЭКП ТК-ның чанында ниитилел эртемнериниң академиязын дооскан, төөгү эртемнериниң доктору, профессор. «Алдын гадас» («Полярный»), «Күш-ажылдың Кызыл тук» орденнериниң болгаш өске-даа шаңналдарның, «Моолдун үлөтпүрүнүн алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг аттың эдилекчизи.

Моолдун төлээ черин Тывага ажитканы кожа-хелбээ найыралчы кады ажилдажылганы улам ханыладырынга, бистиң республика биле Моолдун аразында аңгы-аңгы адырларга харылзааларны хөгжүдөргө эргежок чугула болган. 90 чылдарның эгезинге чедир оон мурнунда он-он чылдарда хөй талаалыг экономиктиг, культурлуг харылзаалар, хамаатыларның эш хуу эдержип аралажыры бистиң чуртувуска билдингир болушкуннар-биле холбаштыр үзүлгөн турган.

Моолдун төлээ чериниң ажил-чорудулгазы Тыва Республика биле Моолдун, оон кызыгаар чоогунда аймактарының аразында садыг-экономиктиг, культурлуг харылзааларны катап эгелээринге база идепкей-жидеринге чаа орукту ажиткан. Маңаа каш чижектерни кирип көрээли. Кады ажилдажылганың түңнелинде удатпайн, 1995 чылдың эгезинде 70 ажыг тыва фирмалар, кампаниялар, биче бүдүрүлгелер, арат ажил-агыйлар моол эш-өөрү-биле садыг-экономиктиг харылзааларны тудуп эгелээн. Бүдүрүлгелерни-даа кады тургускан. Ылаңгыя дүк болбаазырадылгазының «ТЭС» кампаниязы Кызылга, «Найрамдал-МО» Улангомга, «Хар-ус» Ховд хоорайга ажилдап турганын эки билер бис. Олышкаш кызыгаар чоогунуң хөй кижиги киржикчилег садыг ярмаркаларын, ужуражылгаларны база эрттирип эгелээн. 1996 чылдың январьда Улангом хоорайга Мянганбаярның эгелекчи саналы-биле Моолдун Убсанур, Хубсугул, Баян-Ульгий, Завхан, Хобду аймактарының бирги удуртукчуларының база бистиң республиканың бөлүк төлээлериниң киржилгези-биле болгон хөй кижиги киржикчилег ужуражылга-хуралга чүгле Тыва-биле эвес, Сибириниң өске ре-

гионнары-биле садыг-экономиктиг, культурлуг харылзааларның айтырыгларын тодаргай чугаалашканы кады ажилдажылганың улам калбарарына чугула рольду ойнаан. Мянганбаяр Тываны таварыштыр Моолдун барыын аймактарынче электроэнергияны кириериниң база чүк сөөртүлгезиниң айтырыгларын доктаамал көдүрүп, шиитпирлеп келгенин демдеглээр чугула.

Мянганбаярның ажил-чорудулгазына онзагай черни күрүнө кызыгаарының моол-тыва участогунда кызыгаар чурумун быжыглаарының айтырыгларынче улуг кичээңгейни салып келгени ээлеп турар. Ол черлерге бооп турган кожууннарның болгаш аймактарының удуртукчуларының, эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажилдакчыларының кайы-даа таладан кызыгаар албанының төлээлери-биле кады эрттирип турганы кызыгаар чурумун хамаатыларның үрээрин болдурбазының талазы-биле айтырыгларлыг хуралдарга, ужуражылгаларга боду дорт кирип турган. Моолдун болгаш Тываның кызыгаар чоогунда девискээрлерде чурттакчы чон ортузунга тайылбыр ажилын экижидип, чагырга ажилын күштелдирип идепкейжиткенин соонда эки түңнелдерлиг болуп, ол чылдарда кайы-даа талага чидиг кылдыр тургустунуп турган мал оорлаанының барымдаалары элээн кызырылган. Ниитизи-биле кызыгаар чоогунда девискээрлерге хамаатыларның талазындан хоойлу-дүрүм үрээр чоруктар эвээжеп, байдал экижээн.

Республиканың Чазаның структураларындан кызыгаар чоогунуң харылзааларын хөгжүдериниң талазы-биле үнүп турган эгелекчи саналдарын, сүмелерин консул Мянганбаяр бүгү талазы-

биле деткип, яамы, ведомстволарның, ылаңгыя ИХЯ-ның, прокуратураның, федералдыг айыыл чок чорук, кызыгаар, каайлы албаннарының удуртукчулары-биле доктаамал ужуражып келген. Ол бистиң республиканың Чазак структураларына Моолдун төп күрүнө албан черлери-биле дорт харылзаа тударына улуг деткимчезин көргүскөн.

Мянганбаяр 1995 чылдың апрельде ТР-нің Президентизи Ш. Д. Ооржак баштаан Чазактын албан-езуунуң делегациязының Моолче баштайгы ажил-албанын белеткээринге идепкейлиг киришкен. Делегация Моолга чораан үезинде Моолдун Президентизи П. Очирбат, Чазак даргазының оралакчызы Ч. Пуревдорж олар-биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болган. Делегацияның албан чоруунуң үезинде кады ажилдажылганың кол угланышкыннарын тодарып турар Протоколга ат салган.

Ол чылдарда мээң ажилым (Чазак Даргазының бирги оралакчызы — даштыкы экономиктиг база чурттар аразының харылзааларының сайыдының чөвүлекчизи, Чазак Даргазының оралакчызы эргелиг кызыгаар айтырыглары-

ның талазы-биле ТР-нің Президентизиниң төлээзи) Мянганбаяр ажил-чорудулгазы-биле харылзаалыг турган. Ол республиканың — удуртулгалының даштыкы экономиктиг, культурлуг харылзааларның киржикчилериниң ортузунга хүндүткелин алып билер мен. Ажилгыр болгон кады ажилдажылганың айналырын шиитпирлээринге боду талазындан харыскалгалыг, чочовангыр база кичээңгейлиг чорук көргүзүп келген. Мянганбаяр бистиң чоннары-выстың быжыг найыралының база акы-дунмалыг чорунуң езулуг талаалакчызы, буянын эш!

Баатрын Мянганбаяр Моолдун консулу бооп Тывага 1998 чылдарда ажилдааш, Тыва Моолдун Чингине консулствозун эге үндезинин тургузуп, алып шуудаткан.

Бөгүн Тывада Моолдун Чингине консулствозун таварыштыр бистиң республиканың болгон өске-даа регионнарның садыг-экономиктиг, культурлуг харылзаалары калбарып турарын көрүп бис. Биске найыралдыг чорук күрүнениң бо дипломаттыг ведомствозунда Мянганбаярның ол дипломат эртемниг Ганбаттын консул бооп ажилдап турары онза демдек болур.

Бистер, ийи күрүнениң найыралын база кады ажилдажылганын хөгжүдөр, быжыглаар арга Баатрын Мянганбаяр-биле кады ажилдап чорааннар, оон харлааны-биле сеткиливис ханындан изиг байырны чедир кадыкшылды, чедимчени, боду чуртунуң күрүнө база хөй ажилдарына, бистиң чоннары-выстың аразында найыралдыг быжыглаарына чедишкыннерни эдизивис!

Григорий ШИРШЕ

Күрүнениң болгаш ниитиниң көскү ажилдакчызы

ТывА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ 2014-2016 ЧЫЛДАРДА БЮДЖЕТ ПОЛИТИКАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА БЮДЖЕТ АЙЫТКАЛЫ

сентябрь 26-да Тываның Шолбан Кара-оол Чазаның база ТР-ниң Хуралының Чөвүлелде-ни Хуралының каттышкан хуралында 2016 чылдарда бюджет политиказының дугайында бюджет айыткалы кылып, чүве лаан. Хуралга кожуун-н удуртукчулары база шкени-биле хөй кижиги-лиг болган. ТР-ниң Дээди-ниң Даргазы Каң-оол хуралдың хүн айты-дыңнаткаш, сөстү Тыва-Баштыңыга берген. Ам-ниң кичээнгейиңерде Ты-Баштыңы Шолбан Кара-ниң чугаазының стенограм-

Хүндүлүг Дээди Хурал-Чөвүлелиниң база Чазак-Чөвүлелиниң кижигүннери! Хүндүлүг коллегалар! Бистер 2014 чылда база 2016 чедир планниң үеде бюджет политиказына хамаарыштыр турар-дыр бис.

стиң каттышкан хуралы-чогум-на ам, кажан Чабилейлиг 2014 чылдың един тургузарын идеп-ткен үеде эрттирери чү-деп санап көрдүм. Бистер ымыстың угланышкын-ысты шыйып тодарадыр-уг бис. Бюджет политика-кол угланышкыннарын-н удуртулгазы дыңнатка-демдеглээри чугула. Ха-аа РФ-тиң Чазак феде-г бюджеттиң төлөвилелин-ааш, өөренип көөрү-биле-е Думазынче чоруткан.

лир чылдың федерал-бюджеди кончуг нарын-ун тайылбырлаан херээ-еп бодай-дыр мен. Кам-ынганындан аңгы шуп-арыгдалдар статьялары-га кызырлыр. Ол бирги-де күрүнениң социал-пелери-дир. Ол дээр-ге төлевири, пенсиялар... бүгү артканы — барым-ның демисели, чагыг-н үндезинни, социал-миктиг төлөвилелдерни-лап, бүзүредип билири-е. Бюджет салышкынын-тициязын алыры-биле-бликаның эрге-ажыкта-амгалаар ужуруг бис.

легей эксперттериниң-бурунгаар бодап турга-көөрде, делегейниң эко-тиг кудулаашкыны херек-да элээн шыңгы бол-угу-ниитиде чорудулгалар-дегбес дээн хоозун-дер кымга-даа турбас-уг. Делегейниң четпес-ары бистиң чуртувустуң-миказында база илереп-е. Экономиктиг өзүлдениң-аашкыны уламчылавы-болгаш чыл төнчүзүнде-1,5 хуу деңгелдиг болу-ш бурунгаар көрдүнген-п турганындан ол ийи-куду. Ол езугаар феде-г бюджеттиң орулгалары-зү-биле кудулаар, ынчан-едик күрүне дузаламчы-дотациялыг) регионга бо-байдал болганда силер-бис боттарыыстың мур-

нады көөр ажылывысты тодар-гайы-биле таарыштыр тургузар-ужурлуг бис. Бөгүнгү чугааның-темазы бо.

Бо бүгү Ыраккы Чөөн чүк-те хай-халаптыг үер-чайыктың-уржуктарын чайладыры-биле-холбашкан улуг хемчээлдиг-чарыгдалдарның байдалында-бооп турар. Россия Федерация-зының Президентизиниң даал-галарының даңзызы бар, ында-бирги ээлчегде чарыгдалдарны-тодаргайы-биле айтыкан: Ырак-кы Чөөн чүктүң сугга дүшкен-девискээрлерин катап тургуза-ры, майның чарлыктарының күү-селдези база күрүне акшалан-дырарын хүлээнип турар эң-не-кызыгаарлаан инфраструктур-луг төлөвилелдер.

Президент база премьер-ми-нистр тодаргайы-биле демдег-лээннер: чарыгдалдарны кызы-рарын бодувустан эгелээли — күрүне аппарадын тударындан-база үре-түңнелдиг эвес, ажык-чок чарыгдалдардан.

Мындыг шыңгы байдал-дарда бис «мурнады көөр кол-ажылывыстың эң-не колун ши-лиир» хүлээлгелиг база ботта-рывыстың боттук арга-шинээ-висти санап көөр ужуруг бис.

Бирги кол ажыл (приоритет). Акша-хөреңги-биле чурттап-өөренирин чугула деп санаар-мен. Күрүнениң социал полити-када хүлээлгелериниң дугайын-да утпайн, саң-хөөнү тодаргай-хуваап билир, ооң-биле кады-боттук орулгаларын көвүдеди-рин, акша ажылдап алырын, республиканың сонуганчыг-инвестиция климанын тургуза-рын өөренир. Эрткен хонук-тарда Россияның парламенти-зи шийтир хүлээп алганын би-лир силер. Күрүне Думазында-«Чаңгыс демниг Россиядан» де-путаттарның лоббист аргалары-ның ачызында бистиң барымдаа-лыг чагывыс чедишкениг болганын чоргаарларын мен. Бистиң Тыва Республикка Ырак-кы Чөөн чүк регионнары-биле-бир дөмей республиканың де-вискээринде ажылдап турар-азы ажылдаар инвесторларга-үндүрүг чигелделеринге эр-гени алган. Ол инвестицияның-доктаамал, тодаргай быжыг-чоруун немеп турар. Бо бүрүн-эвес хемчег дээрзинге бүзү-релдиг мен. Федералдыг хоой-лу бо угланышкын-биле оон-ыңай ажылдаар арганы биске-берип турар.

Онза кичээнгейни кожуун-чагыргаларының даргаларынче-хуралдарның удуртукчуларын-че салып тур мен, боттарының-албан-дужаалының бүрүн эр-гелери-биле бүгү хемчеглер-ни алыр хүлээлгелиг, оларга-бүзүрээн девискээрлерге ин-вестиция сонуганчыг болуру — чагырганың ылап-ла шын-ажылы болур ужуруг. Бөгүн-сонгулда кампаниязын эрткен-Кызыл хоорайның депутат-тар корпузунга байыр чеди-рер аргалыг болдум. Хоорай-хуралының фракцияларының-төлээлери-биле чугаалаштым. Ажылчын айтырыгларны, те-маларны сайгарып, сүмележи-

тура, хоорайның Төлээлекчилер-хуралының депутаттарын ха-мыктың мурнунда төрээн найы-сылалывыстың эң-не кол ажы-лы (приоритети) — Кызылдың-инвестиция талазы-биле со-нуурганчыын тургузарынче азы-өске сөстөр-биле хоорайның-инфраструктуразының, хоорай-ның ажыл-агыйының хөгжүлде-зинче шийтирли-биле акша-хөреңгини кириер капиталдың-талазындан бүзүрелди үндези-леп тургузарынче кичээнгейни-салырын диледим. Кызыл хоо-рай чурттаарынга чогулчалыг-болуру-биле биче болгаш орту-мак бизнести сайзырадырынга-хостуг, таарымчалыг байдал-дарны тургузары чугула. Кү-рүне база муниципалдыг эр-ге-чагыргалар инвестициялар-кириеринге сонуганчыг шөл-дерни тургузары-биле хемчег-лерни алыр хүлээлгелиг. Бөгүн-кандыг шыңгы бюрократия ба-рын билир бис, ооң-биле кады-хоойлужудулга деңгелинде, ол-бо чөпшээрел документилерин-бээриниң кезээнде. Хоойлуга-үндезилээш кандыг-бир объек-тиниң тудуун эгелээрин алды-айга чедир узамдыктырып, чылзып болурунун эксперт-үлөлдери бар. Бистерге эң-не-шыңгы чүүл — бүгү республи-када, ооң иштинде Кызыл хоо-райда энергетика талазы-биле-кызыгаарлаашкыннар дээрзи-шуут-ла билдингир. Ооң-биле-холбаштыр эрге-чагыргалар-капитал кириер шөлдер белет-кеттинген турары-биле шупту-хемчеглерни алыры кончуг-чугула. Бир эвес инвестор бю-рократиядан, ажыл-херек чыл-зырындан кортпайн бодунуң-акша-хөреңгизин кирип тур-гаш, шуут белен кылдыр дам-чыдарын күзезинче база бис-чогууру-биле бодувустуң ре-гионувустуң хөгжүлдезиниң эң-чугула хөй айтырыгларын ший-тирлээрин чедип алыр ийик-бис. Инвестициялыг сонугал, орулгалар дилээриниң тала-зы-биле ажылды — бир ду-гаар кол ажыл кылдыр тодар-гай көрүп, бо угланышкынче-кол күштерни үндүрерин кон-чуг күзээр-дир мен.

«Чаңгыс суур — чаңгыс-бүдүрүлгө» деп губернатор-төлөвилелиниң күүселдезиниң-талазы-биле дүвүрөп, сагыш-чо-вап турарымын чажырбас мен, коллегалар. Албан-дужаалдыг-кижи болгаш бо төлөвилел улуг-ужур-дузалыг деп көрүп тура-рымны демдеглээш. Ажыл-хе-рээвистиң эгезинде силерге-чугаалап турган мен, ам база-катап катаптайн, бо губернатор-төлөвилелин чарлааны-биле-кижилерде көстүп келген иде-гелди анаа-ла үрээр эрге бисте-чок. Хөй-ниитиниң тургузукчу-чорукче чүткүл-соруун ам база-тоомчага албайн баар эрге-бис-те чок, күзээр болзунарза, бо-угланышкын талазы-биле, бо-төлөвилелди боттандырып-шы-давайн турар кожуун чагырга-ларының даргаларын ажылы-ндан хостаар дугайында башта-ктанмайн турарымын чугаалап-болур мен. Ынчаарга олар

эрге-чагыргада душ бооп кел-ген кижилер-дир. Ынчангаш-бо-кезек талазы-биле чогуур күш-үндүрбейн турарларны, дет-кимче көргүзери-биле дугуруш-канывыс ажылдарның хевир-леринге эде-хере тырттынарын-аажок идегеп дилеп тур мен. Силер-биле орук картазын-ка-дар, казыырын, ажылдап кыл-ган болгай бис. Республиканың-Чазак акшаландырышкынның-үндезиннерин тодараткан. Бис-тер бо ажылды долзуу-биле-боттандырап хүлээлгелиг бис.

Чазак кижигүннеринче-ки-чээнгейни салып тур мен, олар-республиканың тускай со-рулгалыг программаларының-мөөңнээшкенинче күштү үндү-рер ужуруг. Хүндүлүг кол-легалар, боттук бүдүрүлгө-төлөвилелдерин херек кырында-боттандырып болурунга чедир-көңгүс эвээш үе арткан. Бодум-хуумда чыл төнчүзүнде бо тема-ны хөйүнү мурнунга сайгарып-чугаалажырын күзээр-дир мен, ол-кажан бис бот-бодувусту-кончужуп, чагыжып-сургажыр-байдал-биле база бистерге-чугула угланышкын — бүдүрүл-ге-ажыл-чорудулгазының үнде-зинин, эгезин тургузуп тура-рывыстың билчишкени-биле-доозулбас ужуруг. Бистерде-херек кырында бюджет орга-низацияларын долгандыр амы-дырал чоруп турар болганда, силер-биле кады ажыл-агый-жы-ажыл-чорудулга эгелээр-ужуруг структураны тургузар-хүлээлгелиг бис. Губернатор-төлөвилелдериниң дугайында-темын көдүрүп үндүрүп келген-болганымда, мээң бодалым-би-ле эгелекчи чорук, ажылдаар-кү-зелден аңгыда, хөй саң-хөө кур-лавырлары-даа негевес социал-төлөвилелде бодуун эвес бай-далды демдеглексеп тур мен. Ол дээр-ге «Спортту — бажың-нар чанынче» деп төлөвилел-дир. Бөгүнге дээр бо төлөвилел-Чазак-Хөл, Сүт-Хөл база өске-ийи кожууннарда эгелевээн-деп дыңнаарымга меңээ элдеп-чиктиг-дир. Силерге ажы-биле-чугаалаайн, мээң туружум ча-ныш-сыныш чок. Чазак-Хөлдүн-удуртукчузу — чагырга дар-газы ажылдан халажырының-дугайында дилег кылганы та-варылга эвес, чүге дээр-ге бо-ажылга хамаарыштыр ол кү-женишкенин үндүрбээн. Ча-гырга даргазының хүлээлгезин-күүседип турар дараазында-дарга кижилерниң чаагай чо-руу дээш кызымак ажылдавас-болза, шийтирлер хүлээп ал-бас, чалгаа дүжүметке хамаа-рыштыр депутаттар корпузунче-үненин белең мен. База катап-катаптайн, баштактанмайн тур-мен, бо тура-соруумну төнчүзүн-ге чедир боттандырап мен. Чүге дээр-ге кижилерниң ма-наашкынын база идегелин бү-зүредип шыдавас эрге бисте-чок. Кызылга «Спортту — бажыңнар чанынче» деп-төлөвилелди чон хүлээп көргөн. Хурал соонда ол шөлдерни-эр-гип-кезээш, ында хөй уруглар-ойнап-хөгөп турарын көрүп-болур силер. Чон оон ыңайгы

чаартылгаларны база манап-турар.

Ийде. Бисте 2014 чыл юби-лейлиг. Сактып тур боор силер, Россия биле Тываның чаңгыс-демнежилгезиниң 100 чылы — республикага улуг ужу-дуза-лыг үе деп тодараткан бис, ол-чүгле эрткен үениң түңнелде-рин үндүрүп турар эвес, чаа-чүс чылче эге базымны берип-турар. Келир чылын республи-кага оон улуг болушкун чок.

Бөгүн бистер дугуруш-каш, 2014 чылда ниити рес-публиканың календарлыг байырлалдарындан өске кан-дыг-даа байырлалдарны эрт-тиреринге «чажыт морато-рийни» чарлаалыңар. Бистер-бодувустуң бүгү күжүвүс-тү база акша-хөреңгивисти-бүгү юбилейлиг улуг планна-ры боттандырамынче мөөңнээр, углаар ужуруг бис.

2013 чылда юбилейлиг-объектилерни тударынга база-чаартырынга көрдүнген 2 млрд-рубльден 507,97 млн. рубльди-азы акша-хөреңгиниң ниити-хемчээлиниң 25,3 хуузуң-шиң-гээдип алган. Улуг ажыл кыл-дынганын көрүп тур силер, бир-эвес бистер акша-хөреңгини-шиңгээдип ап шыдавас база-юбилейлиг объектилерни че-дир тудуп шыдавас болзувасса, утка чок чүүл болур. Ол — улуг-сорулга-дыр. Ынчалза-даа шуп-ту чүвениң эгези мындыг болур-ужуруг, 100 чылды эки ажыл-биле доозар хүлээлгелиг база-бистиң республиканың ажыл-амыдыралының чаа төөгүзүн-егелээр ужуруг бис.

Маңаа хамаарыштыр 13-юбилейлиг объектилерниң чүг-ле чедизинде тудуг база чаар-тылга ажылдары чоруп турар:

— Магистральная кудумчу-зунда Кызыл хоорай — Каа-Хем суур кудумчу-орук четки-зинде. Хүлээникчи организация КХН «Востокка» өөрүп четтир-геним илередип тур мен. Ооң-төлээлери сеткилинден ажыл-дап, күрүне деңгелдиг сорулга-ны күүседип турарлар. Ол дээш-оларга өөрүп четтирип тур мен.

— Улуг-Хемниң эрик кы-дында;

— Улусчу чогаадылга бажы-нының оран-бажынында;

— Национал театрының оран-бажынында база Салчак Тока-ның скверинде;

— уругларга катап тургу-зушкун-биле эмнээр төпте;

— Стелларийлиг Аныктар-Ордузунда. Хүлээникчи Сер-гей Викторович Сафринге база-өөрүп четтирип тур мен. Хүн-нүң шийтирлээр айтырыглары-турза-даа, бодунуң объектинде-ажылдарны чорудуп, айты-рыглары база сорулгаларны-шиитирилээриниң аңгы-аңгы-хевирлерин дилеп тып, улаш-тыр чоруп орат.

— Каа-Хем — Кызыл ояр ав-тоорукта ажылдар оожум тем-п-биле чоруп турар. Ынчалза-даа-графикке чедер дээрзинге дыка-идегеп турар мен.

Тодараттыңан чеди объек-тилер бо-дур, өскелеринде-ажылдар амдызында эгеле-вээн.

(Уланчызы 6-гы арында).

(Уланчызы. Эгези 5-ки арында).

Каа-Хем суурга спорт-культура төвүн кызыгаарлат-тынган курлавырлар-биле кыска хуусаада тудуп үндүрер деп нарын сорулга – бистиң мурнувуста. Ол объектени акшаландыраарының аргазы дээш шыңгы демисел чоруп турар. Билир болгай силер, бюджеттиг чылдың ортузу чедип турда, Россияның кол саң-хөө документизи – Россия Федерациязының бюджетинден 780 млн. рубльди аңгылаар дугайында шийт-пирни чедип алганыыс – шудургу ажилдың түнели. Бистиң-биле кады ажилдап, деткимчени көргүскени дээш бир дугаарында спорт сайыды Виталий Муткога улуу-биле өөрүп четтирдис. Чурттуң парламенти, ооң соонда Президент ол объект дээш атты салганнар. Россияның бүгү девискээринде, бирги ээлчегде Ыраккы чөөн чүкте нарын байдалдарны бурун-гаарладып көөр чүве болза, чаа объектилерни акшалан-дыраар амгы үеде күзөңчиг звес, ынчангаш дыка шыңгы лоббисчи ажил чоруп турар. Ону дедир шынзыдары – белең звес күженишкени-дир. Ынчангаш бо чылын акша-хөреңгиниң кызыгаарлаашкы-ны албан болуру ол. Эрткен неделяда Россияның экономика сайыды-биле ужурашкыш, амдыызында 480 млн. рубль-де доктаадыыс. 2014 чылда ук объектениң акшаланды-рышышкынын уламчылап, арт-кан акша-хөреңгини база бээр талазы-биле удуртукчуларның деткиир дээни дыка өөрүнчүг. Москвада саң-хөө тала-зы-биле оларның санында юбилейлиг объектилерни акшаландыраарының талазы-биле белең звес демисел база чижилге чоруп турар.

Гуманитарлыг шинчилел-дерниң чаа оран-бажыңын тудар бис. Ол анаа-ла шин-чилелдер институту болбас ужурлуг. Ханы экономиктиг анализтерже угланган бүгү эртем-шинчилээшкениннерни анаа хаара тудар. Ынчангаш шак ындыг чаа шынарларга дүгжүп турар институтту тур-гузары – Тываның Өөредилге болгаш эртем яамызының кол сорулгазы-дыр. Шак ол айты-рыгны шагда-ла көдүрген-даа болза, ооң чогуур концепция-зын Чазакка бадыладыры-биле амдыгаа дээр чүү-даа кирбээн. Ол айтырыгны онза кичээңгейге алырын Чазак Даргазының оралакчызы Анатолий Партизанович Дамба-Хууракка сүмеледим.

Президентиниң кадет учи-лищезин база. Бо айтырыгны анаа-ла чулчуруушкун-биле эрттирер эрге бисте чок. Ооң шийтпирин чурттуң Президен-тизи, Россияның Камгалал яамызы үндүрген. Кажан Кы-зыл хоорайда чылыгың бол-гаш чырыктың чидиг айтыры-көдүрлүп турда, ында азы ол черде участоктары сүмелей бээрге, кижилер ол хоржок, аңаа хоржок деп политиктиг схема-биле албан-биле бир-ле чүве чугаалаарга, кижиниң сеткил-хөөнүгө дээр. Бистер Кызыл хоорайның ажил-

агыйжы берге байдалдарын-да чурттап турар болгай бис. Инфраструктурада – чылыг болгаш чырыкты шөөринге шаптараазыннар он-он чыл бурунгаар туруп, биске ындыг өңчү кылдыр дамчып келгени хомуданчыг. Ынчангаш Кы-зыл хоорайның хөгжүлдизинге Азия төвү сесерлиинге удур турар девискээрге тудуглар тудар болза, таарымчалыг болгаш элтиг чер деп чугаа-лап турарыыс таварылга звес. Аңаа Кадеттер корпусун туткан болза, Кызылдың чаа микрорайону оон тургустунуп эгелеп болур ийик. Чырык бол-гаш чылыг ында чедишпезин-ден күзүн черивиске тудугну тудуп эгелей бээр бис дээр амдыызында болдунмайн ту-рар. Ынчангаш ол айтырыгны тодаргай болгаш чиге тургузар ужурлуг. Бир дугаарында, Кы-зыл хоорайның хевир-тургу-зуун сайгарбышаан, ооң бу-рунгаар сайзыралын, чырык биле чылыгны бээр аргазын көрүп, биске чугула херек социал объект – Президентиниң кадеттер училищезиниң ту-дуунуң турар черин тодарды-ры чугула. Тудуг төлөвилелде ышкыш туттунар болза, ол Кы-зыл хоорайның эң-не чараш тудугларының бирээзи болуп, хөйүнүң сонугаралын хаара ту-дар деп бодаар мен. Ынчан-гаш хоорайның удуртулгазы ол объектиже онза кичээңгей-ни угландырып, төлөвилелди кыска хуусаада тудуп доозар талазы-биле ажилдаарын ди-ледим.

Магистральная, Шахтер-ская кудумчуларны тавар-ып эрткен Кызыл – Сарыг-Сеп аразының автоооруунуң, Кызыл-Мажалык, Сарыг-Сеп, Тээли, Хову-Аксы ко-жуун төптериниң база Ак-Довурак хоорайның төп кудумчуларының септелге-зин чорудар. Ол ажилдарга көрдүнген акша-хөреңгини үе-шаанда шынгаздып, ажилды долузу-биле доозар ужурлуг бис. Ынчангаш ол ажилдарда хаара туттунган кижилер улуг тура-соруктуг болурун диле-дим.

Хүндүлүг коллегалар! Күү-секчи эрге-чагырганың бол-гаш тус чер бот-башкарылга органның удуртукчула-рынга кыйгырым бо. Юби-лейлиг объект бүрүзүнүң чада аайы-биле акшалан-дырышышкыны тодаргай графигин тургузар херек. Саң-хөө политиказының ай-тырыгларын удуртуп турар республиканың саң-хөө са-йыды ол дээш харысалганы алыр ужурлуг.

Бо чылдың төңчүзүңге че-дир юбилейниң шупту объек-тилерин амыдыралда бот-тандырып эгелээр ужурлуг. Эскээр чугаалаарга, кыска хуусаада шупту – төлөвилел-смета документилен бады-лап, күрүнө экспертиказын дугуржуп, аукциондарны эрт-тирип, кылыр ажилдар дээш күрүнө керээлерин чарар ужурлуг. Ынчангаш бодунуң объектиси дээш удуртукчу бүрүзү хууда харысалга-лыын билзе чогуур.

Культура-спорт төвүнүң ту-дуунга бирги саң-хөө акшазын чидирип алыр часкан ындыг эки звес чүүлү көргөн болгай

бис. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, төлөвилелдерни ылап хынап алыр чугула дээрзи-дир. Муниципалитеттерниң удуртулгазынга аңгы база чугаалаксап тур мен. Юби-лейлиг ажилдарның планын хандырып шыдавас болза, ылаңгыя эз чок тудугларга, боттук чылдагааннар дээш кандыг-даа чиигелде турбас. Юбилей Кызыл хоорайдан не-гелде онза болур.

Келир юбилейлиг чылдың база бир кол талазы – 2014 чылды Орус дылдың чылы кылдыр чарлааны. Тывага ол чүгле гуманитарлыг айтырыг звес, а экономиктиг өздүлдеңи база бир угланышыкыны-дыр. Ынчангаш аңгы күрүнө программазын база ооң саң-хөө хандырылгазын ажил-дап кылыр даалга бердинген. Ол мурнады боттандырап төлөвилел-дир дээрзин база катап айтып каайн. Орус дыл талазы-биле күрүнө инспек-торун өөредилге болгаш эр-тем сайыдының оралакчызы албан-дужаалче албан-биле көдүргенивис ол.

Келир чылдың бюджет политиказының үшкү угла-нышыкыны. Ол дээрже россияннарның амыдырал-чуртталгазының байдалын экижидер дээр Россияның Президентизиниң май чарлык-тарын күүседир-дир. Бир-ги ээлчегде педагогтарның, медиктерниң, культура ажилдакчыларының акша-шалыңын өстүрери. Че-дип алыр сорулганың көргүзүлгери тодараттын-ган – бюджет адырының чеди категориязының ажил-дакчыларының 2018 чылда ортумак шалың төлөвири 31700 рубль болур ужурлуг. Ону чедип алырының орук картасы бадылаттынган.

2014 чылда Президентиниң чарлыктарын боттандыраары-га, ооңиштинде хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерни халас черлер-биле хандыраарыга база хамаатыларны эргижирээн, озап-ондактыг бажыңнардан өскээр көжүреринге барык-ла 8 миллиард рубль херек. Бо белең звес сорулганы хоойлужудулгада бадылаан, ынчангаш хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге халас чер участо-ктарын бээр ужурлуг бис. Ол чер участоктарыга тудуг-биле холбашкан бөдүүн инфраструк-тура курлавырлары – чырык болгаш чылыгың чедишпе-зин көөр чүве болза, ону чедип алыры ындыг-ла амыр звес. Ындыг болзак хоойлуну сагыр ужурлуг бис. Бистиң республикада хөй ажы-төлдүг 29 муң 623 өг-бүлө бар. Беш болгаш оон хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерниң саны 10 муң 327. Оон алгаш көөргө, бо айты-рыгны боттандыраары дораан болдунмас. Бо айтырыг ынды дээрге, көөргөттинип шийт-пирлээр айтырыг звес-тир. Ылаптыг болгаш тодаргай кичээңгейни углап, күштерин болгаш саң-хөөнү таптыг са-нап тургаш, көөр айтырыг-дыр. Бо чидиг айтырыгны мынчага чедир шийтпирлеп келгенивис – бо айтырыгны чогумчалыг шийтпирлээр-ге сонугаралдыг кижилерниң арын-нүүрүндө. Ол дээрже чер участоктарын үлээр болгаш

өскүстерге чурттаар оран-бажың тудуунуң талазы-биле хоойлуну боттандыраарыга, оода чадаарда, электри четки-зин шөөри дээр ышкыш ажил-дарны кылыр ужурлуг, бирги ээлчегде, Чер болгаш өңчү хамаарылгаларының яамы-зын, хоорай эрге-чагыргазын болгаш муниципалдыг тур-гузугларны адап болур. 2013 чылда өскүс уругларга чурт-таар оран-бажың тударыга 316 млн. рубльди мөөңөп шыдаан бис. Республика бюд-жединден 126 млн. рубльди тускайлаан. Ынчалдыр 314 өскүс уругларны бажың-биле хандырап планныг бис. Ын-чангаш ол бүгү ажилдарга чүү херегин медресеп, санаашкы-нарны чорудар. Оочурну тур-гузуп база үлелгени чорудуп тура, ооң ажык-чарлыын бол-гаш хөйге өскүс болурун чедип алыр. Республиканың онза-гайын өөренип көрбүшаан, ол айтырыгны чөптүг шийтпир-лээр-биле социал институт-тарны эде тургузуп, байдал-дарны өөренип, кылдырган чүүлдерге онза хыналданы алырын Чазак Даргазының оралакчызы Анатолий Парти-занович Дамба-Хууракка даас-тым.

Шалың төлөвирин өстү-реринге хамаарыштыр биске 8 млрд. рубль херек деп чу-гаалаан мен. Бар аргаларны ажылап тургаш, ол сорулгага амдыызында чүгле 2,6 млрд. рубльди аңгылап болур.

А артканын бадыткап, кам-галаар апар. Удавас октябрь 2-де, Омск хоорайга РФ-тиң Президентизиниң бүрүн эр-гелиг төлээзиниң удуртулга-зы-биле хурал болур, аңаа Россияның саң-хөө сайыды база кээп киржир.

Федералдыг деңгелге база республика иштинге кур-лавырларны тавары-биле күженишкенин ажилдаар апар. Ынчангаш республика бюджетиниң камнап алганы акша-хөреңгизин бирги ээл-чегде чарлыктарны боттан-дыраарыңа угландыраар. Оон аңгыда бюджет четкизиниң тургузуундан камналга ажи-лын ам-даа уламчылаар ужур-луг бис.

2011 чылдан бээр бюджет-ти чогумчалыг болдурган-дан немелде орулгалар 5 ка-тап көвүдээн. Хөй звес акша-хөреңги-даа ышкыш. Ындыг болзак ажылды ам-даа чо-рудар. Чүгле чогумчалыг-ла дээш звес, чарыгдалдарның ажыктыын бедидери-биле ажил-чорудулганы үндөзүнниг болгаш доктаамал чорудар.

Республиканың сонугарал-лын камгалаары-биле ажил-чорудулгавыс хилис барбаан. Сибирь федералдыг округта-даа, федералдыг төпте-даа Тыва анаа-ла стандарттарга дүгжү бээр хире звес онза-гай регион дээрзин билир. Республиканың ортумак назы-ны 29 хар, өзүп көвүдээр тала-зы-биле чуртта ийги черде. 3 хардан 7 хар аразында на-зылыг уругларның саны 2013 чылда 29 муң кижиге болган. Оларның чүгле чартык кезии школа назыны четпээн уруг-лар албан черлеринде хаара туттунган. А 2016 чылда бо чидиг айтырыгны 100 хуу че-димчелиг шийтпирлээр ужур-

луг. Бо биске эң-не нарын айтырыг-дыр.

2014 чылда немей 31 муң уругну назы четпир уругларның өөредилге ба-бан черлери-биле хандыраар планнаттынган.

Регионнарда уруглар са-тарының тудуунга кады а-шаландырышышкыны ам-даа талазы-биле уламчылаар маргыштар федералдыг ор-ганнарда чоруп турар. Канды чүү-даа болза, күрүнө-хуу-кады ажилдажылганы болгаш бюджеттен дашкаар дөстөр ажыглаары чугула дээр бөгүн билдингир. Уругтар садтарын ажыдарыга хуу-да кижилерниң эгелээшкени муниципалдыг удуртукчу-бүгү талазы-биле деткири. Өөредилге яамызы инве-сторларны дилеп, сонугарал-чыг инвестиция шөлдер-и тургузары чугула.

Бюджет политиказының дөрткү угланышыкыны республика болгаш тус че-бюджеттериниң турум бо-гаш деңгештирилгелиг чору-хандыраары-дыр. 2011 чылда республиканың хуу орулга ортумаа-биле 8 хуу ботта-Ол дыка эвээш-даа бол-эки талаже көдүрлүүшкү-дүр. Бир звес ону сан-ту-көргүзөр чүве болза, чылды-на 330 млн. рубль. Ындыг бо-зажок бюджеттиң чарыгдал-орулганың өздүлдезинден катап хөй.

Бөгүн республика биске динге социал чүөк хемчээ-ашкан. Иштиги курлавыр-рывысты бүрүнү-биле а-лап, каапкан бис. Дыка хө-диг айтырыгларны шийт-лээринге кириштирип ка-канывыстан күрүнө өрөө-хемчээли бодувустун ор-галарывыстың 50 хуузуна ажа берген.

Республикада котельни-ны чээли акшазы-биле ту-руп турар апарганыыс ки-жи сагыжынга кирбес чү-дүр. Ол бюджет политика-долгандыр байдалды ч-диглендирип турар, ынча-за-даа ынчаар хөдөлү-үе негеп турар. Шак ында байдалда бис. Ынчангаш Россияның Президентизиниң сүмелээни база даалга бер-ни-биле Россияның Региона-хөгжүлдизиниң яамызының субсидияны аңгылап бээр талазы-биле деткимчени док-мал дилеп турар мен. Бис чилге турар дээрзинге де-идегелим улуг.

Эң кол чүүлдерни – а-хөреңгиниң шаа-биле чурт-өөренип, боттук орулга-рын көвүдөдир, акша-хөре-үндүрген төлөвилелдер-күүседир сорулгалар дугай-да катап-катап чугаалап мен.

Хүндүлүг коллегалар! Ре-публика бюджетиниң а-лары дыка кызы. Муну-палдыг бюджеттерниң тики курлавырларыга да-ныры чугула. Муниципал-тургузугларның орулгалары ол черлерде хүлээп алды-турар шийтпирлерниң дээр-тинден аажок хамаары-Чижээ, муниципалдыг ө-хөреңгиниң ажыгдалыг орулгаларны улгаттыр-

(Уланчызы 7-ги ар-да).

гези 5-ки, 6-гы арын-

а).

чугула. Ылап санааш-
арны кылып чорудар, ээ
объектилерни болгаш чер
октарын, бюджет албан
ариниң ажыглаттынмайн ту-
ол фондларын илередир,
ны садар бе, азы хөлезиге
бе дээрзин шиитпирлээр

12 чылдын алгаш көөрге,
ил элдеп-эзин чүүлдерге че-
турган. Сентябрьда беш
шалың безин төлээр чүве
ылдыр боттарының бүгү ар-
ын ажыглап каапкан диш-
Саң-хөөнү ынчаар мугулай
ар деп чүве көрбөз мен.
ципалдыг дыка хөй удур-
тар боттарының кылган час-
ларын немелде саң-хөө ду-
биле эдип чаңчыга берген-
ил багай чаңчылды узуткаар
Кым-бир кижиниң час-
ларын дуглаар акша рес-
ка бюджетинде чок. Эрт-
ылын муниципалитеттерге
де саң-хөө деткимчези
р 308 миллион рубльди
ген. Бо чылын ол түң 30
ондан ашпас деп санатты-
рар.

ниципалдыг эрге-чагыр-
ың саң-хөө талазы-би-
бодалдыг чоруктарының
тери бисте бар. Чижээ,
емчик кожунга саң-хөө
ун бедиткенинден бо чы-
чарыгдал хүлээлгелерин
ген акша-хөреңгиге дүүш-
седир аргалыг болган. Чу-
ндыг кожуннар чүгле
ды.

ай чижектер база бар.
ылдың декабрьда Каа-Хем
алдын казып тыварының
биле инвестиция төле-
н күүсеткенинден үрде-
ны барык 11 миллион
и алган. Арткан акшазы
и миллион хире турда, 2013
олар ажил-албанга ажыг-
уртталга бажыңнарын са-
ырының дугайында шиит-
хүлээп алгаш, Сарыг-Сеп
төп котельнаяга котелдар
алыр акшаны республика
динден дилеп эгелээннер.
сорулганың кайызы чүгу-
ганыл дээрзи билдинмес.
үндүрүүн ажыглап тура-
силерниң кичээнге-
ни угландырар бодап тур

кта чаа республиканың
иция адырынга чугула
үзалыг шиитпир хүлээп
ган — Тыва ажыктыг ка-
дарны казып тыварынга
г ставказын тик болдур-
лгаш арыг орулга үндүрүүн
ткен регионнарның са-
кирген. Ол дээрже респуб-
девискээринге казымал
тарны шинчилеп база ка-
п турар компанияларның
г үүргезинден хосталыры
Тыва дээн ышкаш чедери
регионну, Тожу дээн ыш-
йоннарны инвестицияның
гаар чорун көскүзү-
күштелдирер болгаш
ликаның социал болгаш
структура айтырыгларын
ирлээринче инвесторлар-
у-биле хаара тудар арганы
турар.

чажыт ажил-чорудулга
дээрзин бодаар үжүрлүг
коррупцияга удур кандыг
ы ажил чоруп турары
нбир болгай. Инвесторлар-
харылзааны туугай салып
С. Инвесторлар-биле ажил-

дугуржулгаларны чарарына,
ажык керээлерге аттарны са-
лырынга, кандыг-бир социал-
экономиктиг дугуржулгаларны
хевиерлеп тургузарына, аңаа ин-
весторлар чогуур хүлээлгелерни
алырынга Чазак эгелекчи болур
үжүрлүг. Күрүне бодунуң та-
лазындан кайы-бир инвестор-
ну деткириниң талазы-биле
ажык-чарлыг турушту ээлээр
албан. Ынчангаш бо айтырыгны
республиканың Чазак-биле ду-
гуржурун, үндүрүглерни кызырар
азы улгаттырар дугайында шиит-
пирлерни бот-түскайлаң хүлээп
албазын чагыргалар удуртукчу-
ларындан дилеп тур мен. Бизнес
бодунуң социал харысалгазын
медереп билер кылдыр чөптүг
байдалды тургузар үжүрлүг бис.

Бүгү деңгелдерниң бюджет-
териниң күүселдезинге чүгле
контроль чорударын күштелди-
рер эвес, түс чер органнарынга
бюджет байдалдарының нарын
үезинде методиктиг, практиктиг
дузаны база чедирерин саң-хөө
хайгаарал органнарындан дилеп
тур мен.

2014 чылда федералдыг
бюджетти мөөңнеттинген про-
грамма планнаашкынының арг-
газы-биле бир дугаар тургускан.
Күрүне программаларын регион
деңгелинде тургузарын Бюджет
кодексинде көргөн.

Бо хүнде бисте респуб-
ликаның түскай сорулгалыг 46
программаларының орнунга
Тыва Республиканың 26 күрүне
программалары бадылаттырган.
Программалыг планнаашкын-би-
ле бюджеттиң чарыгдалдарының
60 хире хуузу хаара туттунар.
Күрүне программаларының
күштүг чорун оларның мөөң бо-
луру болгаш тодаргай сорулга
индикаторлуг чорун. Оларны
ажытталдырбас керек. Күрүне
программаларын бистиң чу-
гула угланышкыннарывыска
дүүштүр тургузар арга бисте тур-
густунган, күрүнениң арагалааш-
кынга удур программанынчаар
кылдывыс. Анатолий Партизан-
ович, бо айтырыгны шөйүп ту-
руп бердиңер, Кадык камгалал
ямызының талазындан тодар-
гай ажил көзүлбейн тур.

**Ам база муниципалитеттер-
ге чугаалаксап тур мен.** Күрүне
программаларына кирер дизе,
күженишкыннерни үндүрер,
бодунуң шыдаар аргазын ба-
дыткаар керек. Ийи программа-
да тодаргай негелделер—5-тен
10 хуу чедир деңге акшаланды-
рышкын көрдүнгөн. «Тыва Рес-
публикага көдээ девискээрлер-
ни турум сайзырадыры» болгаш
«Хөй квартиралыг бажыңнарын
капитал септелгези» деп иштиги
программаларның дугайында
чугаа болуп турар. «Көдээниң
социал сайзыралы» програм-
ма эки күүсеттинип турар, ооң
түңнелин кижилер манап ту-
рар, ынчалза-даа ону көдээ
ажыл-агый ямызының хаагыг
эжиктериниң артынга хуваатты-
нып турар. Кожууннар чагырга-
лары, депутаттар, харын-даа хөй-
ниити аңаа киришпейн турар.
Ындыг болбас үжүрлүг. Ажыктыг
салышкынны хандыраы дээш
хөй-ниитиниң контролю мында
негеттинип турар.

База бир чүүлге кысказы-
биле доктаап көрейн. 2014
чылдың январь 1-ден эгелеп
школа назыны четпээннерниң
школа назыны четпээннерниң
өөредилгезиниң талазы-би-
ле бүрүн эргелерни регион
деңгелинде дамчыткан. Бо чүүл

май чарлыктарының күүселдези-
биле болгаш өөредилге дуга-
йында чаа хоойлунуң күштүг
болуп киргени-биле холбашкан.
Чаа чүүлдер ындыг-ла каалама
эвес. Бир талазында муницип-
палитеттер үрүглөр садтарын
хандыраының талазы-биле «ар-
тык баш аарыындан» адырлып
алырлар, өскезинде — үндүрүг
кирилделериниң кезин чиди-
рерлер (хуу кижилерниң орулга-
лар үндүрүүн). Алдынмайн баар
ол орулгаларны дуглаар немелде
дөстөрни дилеп тывары дээш түс
чер бот-башкарылгазы амды-
гааштан сагыш салыр үжүрлүг.

**Хүндүлүг коллегалар! Үн-
дүрүг онаар баазаны улгатты-
рып, боттун орулгаларын көвү-
дөдип турар үеде бот-түс-
кайлаң, турушту болгаш чүт-
күлдүг болуру чугула. Ол
дээрже үениң негелдези-дир.**

Үлетпүр бүдүрүлгези бисте ам-
даа кызырып турар. Республика
Чазаның экономика харыы-
лаар адырындан 6 чыл бурун-
гаар салган сорулгаларывысты
тодаратпышаан, республиканың
комплексиг хөгжүлдезиниң
программаларын ажилдап кылы-
рын манап турар бис. Оларның
чамдыктарының эргижирей бер-
гени чугаажок. Россияның Чазан-
ның регионнуң социал-эконо-
миктиг хөгжүлдезиниң айты-
рыгларының талазы-биле ху-
ралыга Тываның Чазаның
илеткелдин дыңнаарының айты-
рыын көдүргөн болгаш ол тала-
зы-биле Дмитрий Анатольевич
Медведевтиң деткимчезин ал-
ган бис. Документини энерге-
тикада, транспортта, түдүгдө,
үлетпүр бүдүрүлгезинде болгаш
агроүлетпүр комплекзинде ин-
фраструктура төлөвилелдери-
биле ылаптыг кылдыр ажил-
дап кылыры чугула. Ол ажилды
уламчылаарын болгаш төлө-
вилелдерни тодаргай болгаш
бадыткалдыг үндезилээрин Ми-
хаил Сергеевичтен (бирги ора-
лакчызы М.С. Козлов) дилеп тур
мен. Экономика болгаш Саң-хөө
ямыларындан ажилга езу-бар-
ымдаалаан турушту болгаш
анаа-ла туугай шуугаазынны
эвес, үре-түңнелдиг ажилды ма-
надым.

Ам бюджет чарыгдалдарын
нормалаарының дугайында
элээн каш сөстөрдөн чугаалап
көрейн. Мурнунда каттыштырган
чарыгдалдарны болгаш оларның
индексациязын барымдаалап
субсидияларның хемчээлин
санап турган болгай. Тодаргай-
лаарга, бо чылын кайы хире бюд-
жет акша-хөреңгизин камгалап
алган сен, келир чылын ол түңнү
барымдаалаар турган. Кым хөй
акша камгалап алган болдур, ол
чыл санында тамчыктыг чурттаар
турган. Ону шын эвес деп санаар
бис. Ынчангаш 2014 чылдан эге-
лээш нормативтиг планнаашкын-
че үе-чада аайы-биле шилчиир
бис.

Эге базым кылдыр Кызыл
кожуунуң 5 школазын болгаш
6 урулгар садтарын шилип алы-
ры көрдүнгөн. Оларның алы-
ры күрүне субсидияларын чаа
езу-биле — чарыгдалдар нор-
мативтерин ажыглап тургаш, са-
наар. Ону хөй деп болбас, эвээш
деп база болбас. Социал албан
чериниң чогумчалыг ажилдаа-
рынга болгаш ону түдүп турар хе-
рээвиске дүүшкен сорулгаларны
күүседиринге таарымчалыг бо-
лур акшаландыраарынче угланган
нормативтерни ажилдап кылыр.

Социал адырынга шенелде
кылдыр норматив езугаар суб-
сидия тыпсыр кылдыр көрдүнгөн
элээн каш республика албан

черлери база турар. Чугаа бол-
за күрүне ачы-дузанын бир
аарыг кижиге, өөреникчиге, со-
циал чиигелде алыкчызынга
тыпсып турар үеде чогумчалыг
нормативтиг санаашкыннарын
тодарадырының дугайында бо-
луп турар.

Күрүне ачы-дузанының шын
өртээ кайы хирел, хилис чарыг-
далдарга субсидия тыпсып ту-
рар эвес бис бе деп айтырыгны
тодарадыр үжүрлүг бис. Чижээ,
Хову-Аксы ЧЗТ-ти чылдан чыл-
че акшаландырып келдивис, ол
улам дорайтап, карылгалар ки-
рип эгелээн. 30 миллион рубльди
агаарже ыш-биле кады үндү-
рүпкен бис. Ындыг чүүлдерни
соксадыр керек.

Чаа чүүлдерден корткан
херээ чок, акшаландырыш-
кынны мөөңү-биле кызырып
кабас. Нормативтиг планнааш-
кынче шилчилге дээрже үениң
негелдези-дир.

Республиканың бюджетди
бөдүүн болгаш республиканың
чурттакчы бүрүзүнге бил-
дингир болур үжүрлүг деп
түңнелинде демдеглээр бодап
тур мен. Ооң-биле холбаш-
тыр бюджет төлөвилелин Тыва
Республиканың Дээди Хура-
лынче кирип тура, бюджет
акша-хөреңгизин кандыг сорул-
галарга болгаш кайы хире хем-
чээлге шилчидип турарыл, ооң
түңнелдери кандыг болурул, кан-
дыг чүүлдер чедип алдынганыл
дээрзин билдингир дыл-биле
тайылбырлаан «Хамаатылар-
га бюджетти» кириери чугула.
Чарыгдалдарның ажыктыының
болгаш көрдүнгенин езу-
гаар ажыглаанының дугайында
түңнелдерни бистиң чаңгыс чер-
чурттулгаларывыс үндүрер үжүр-
лүг.

**Хүндүлүг коллегалар! Бөгүнгү
кады эрттирген хуралывыстың
түңнели кылдыр бердинген
даалгалар даңзызынга ат салыр
сорулгалыг мен:**

— Тыва Республиканың ин-
вестицияның сонугураар чо-
руунга байдалдарны тургузар;

— Россияның болгаш Тываның
демнежилгезиниң 100 чылын
байырлаарына белеткелдер
талазы-биле ажилдарны 2011
чылдың август 8-те РФ-тиң
Президентизиниң Чарлыынга
дүүштүр чорударын;

— 2012 чылдың май 7-де
Россия Федерациязының Пре-
зидентизиниң Чарлыктарын
(№596, 597, 598, 599, 601, 602,
603, 604, 605, 606) ында айты-
тыгган көргүзүлгелерни чедип ал-
бышаан, күүседирин;

— чурттакчылыг черлерниң
Шагаан-Арыгның, Ак-Довурак-
тың, Чаа-Хөлдүң чылыг ханды-
рылгазын боттандырып, кижилер-
ниң айыыл чок чорун кам-
галаар талазы-биле ажилдарны
чорударын. Котельнаяларны ту-
дар, акша-хөреңгени тывар
апаар бис.

Республика болгаш түс чер
бюджеттериниң дең-дески чо-
руун хандыраарының талазы-би-
ле эргежок чугула хемчеглерни
түс чер бот-башкарылга орган-
нары-биле кады республиканың
Саң-хөө ямызы алыр.

Хүндүлүг депутаттар, Чазак
кежигүннери, түс чер бот-баш-
карылга органнарының удуртук-
чулары! Юбилейлиг 2014 чылга
белеткел кидин түлүк үезинде
келген. Салдынган сорулгалар-
ны чедип алыр арганы биске
тыпсыр, дең-дески, боттук кол
саң-хөө документизин кады
күженишкыннер-биле хүлээп
алырывыска идегедим. Ындыг
ажылче силерни чалап тур мен.

Кызылда — «Енисей хүнү»

Кызылга регионнар ара-
зының «Енисейниң хүнү» II
экология байырлалын демдег-
лээн. Экология байырлалын
демдеглээр дугайында са-
налды бистиң чаңгыс чер-
чурттуувус Сергей Шойгу идип
үндүргөн. Чурттуң Пре-
зидентизи В. Путин болгаш
Енисей девискээринде ре-
гионнарның удуртукчулары
чүүлдүзүнгөн. «Россияда ре-
гионнар аразының экологтуг
1-ги байырлалы-дыр, чурттуң
өске черлери мөөн үлегер-чи-
жек ап, эки чаңчылды улам-
чылаар болза эки» — деп,
РФ-тиң Президентизи демдег-
лээн. «Енисей хүнүнүн» кол
сорулгалы — күштүг, улуг хеми-
висти арыг тургузуп, ооң бойдус
байдалынче эрге-чагырганың
болгаш хөй-ниитиниң ки-
чээнгейин хаара тудары.

Кызылдан ырак эвесте,
күчүлүг Улуг-Хемниң эринде
турар «Алдын-Булак» этниктиг
культура комплекзинге «Арыг
дөстөр» деп темага «төгерик
столду» ТР-ниң Чазаның Дарга-
зының оралакчызы А.Дамба-
Хуурак башкарып эрттирген.
Аңаа Тываның, Хакасияның
болгаш Красноярск крайның
күүсекчи эрге-чагыргаларының,
бойдус камгалалының болгаш
хайгаарал органнарының, хөй-
ниитичи экология органи-
зацияларының төлээлери, бой-
дустуң онза камгалалдыг
девискээрлериниң удуртук-
чулары болгаш специалистери,
билдингир эртемден-экологтар
киришкен.

Байырлалдың кол кезээ
Каа-Хем, Бии-Хемниң белдири-
найысылал Кызылдың хем
эринге эрткен. Енисей —
Улуг-Хем. Байырлалдың кир-
жикчилеринге, келген аалчы-
ларга чогадыкчы коллективтер
болгаш тыва сценаның мас-
терлери улуг концертти ба-
раалгаткан. Бо концертке Крас-
ноярск крайдан болгаш Ха-
касиядан келген аалчылар, Бүгү-
россияның, регионнар аразы-
ның фестивалдарының лауреат-
тары киришкен. Концерттиң
үезинде «Енисей — чашкы
шаамның хеми» деп мөөрейниң
тиилекчилерин шаңнаан. Тыва
дылга бижээн чогаадыглардан
бирги черни Кызылдың 9 дугаар
гимназиязының 11-ги классчызы
Ариймаа Монгуш алган, а орус
дылга бижээн ажилдардан
республиканың Аграр ли-
цейиниң өөреникчизи Юлия
Ондуп тиилекчи болган. Кызыл-
Арыг ортумак школазындан
Артына Лянхуа болгаш Мөрен
ортумак школазындан Бадма
Намдал ийиги болгаш үшкү
чаданың дипломнары-биле шаң-
наткан. Орус дылга ийиги,
үшкү чаданың дипломнарын
Кызылдың 3 дугаар школа-
зының өөреникчизи Екатерина
Егорова биле Ак-Тал ортумак
школазының сески классчызы
Лилия Сотна олар алган.

Кызылчылар байырлалга
идепкейлиг киржип, солун
кылдыр эрттиргеннер.

Анисья ТЮЛЮШ.

ХАМЫК КЕЖИКТИ – ЧАШТАРГА!

Уруглар садының бичии чаштары.

2010 чылдың март 20-де Бүрен-Хем суурунга «Хек-Даван» уруглар төвү ачылган. Ону Марина Васильевна, Оюн-оол Дамдынович Монгуштарның өг-бүлөзү боттарының күжү-биле тургускан. Ында 2 хардан өрү 20 уругларны кижизидип, өөредип, ашкарып-чемгерип турар. Ооң эргелекчизи Марина Монгуш бичии уругларны үжүк-

бижикке, санны кадып-казып, үлөп-көвүдөдиринге өөредип, орус дылды шигээдип алырынга дузалал турар. Ооң девизи «Хамык кежикти – чаштарга!».

Бо өг-бүлө хууда дузалал ажил-агыйында капуста, картофельди, янзы-бүрү ногаа аймаан өстүрүп, азырап турар малының эът, сүдүн ал, боттарының күжү-

биле хандыртынып турар. Өөнүн ээзи Оюн-оол Дамдынович – өг-бүлөнүн быжыг чөлөнгийи. Бо өг-бүлө 3 уруглуг, 1 уйнуктуг. Суурунда уруглар сады чок болганындан бодунуң уруу база суурнуң уруглары кудумчуларда четтинчип алган хайгаарал чок ойнап турар боорга, ыңдыг бодал төрүттүнгенин Марина Монгуш чугаалады. Олар сүмөлешкеш, ногаа ажаап турган черинге уруглар садының орансавазын тудуп эгелээн. Тудуг материалдарын кожуунуң сайгарлыкчызы С.М. Бочкаревтуң ыяш дилдирер бүдүрүлгезинден садып алган. Эге чадазында 150 муң рубльге тудуг материалдарын садып алгаш, сөөлүндө төлөп шыдаптар бүзүрелдиг боорга, чээлиге-даа берип турган. Кышкы үеде тудуг ажилын соксатпазы-биле Абакан хоорайдан шифер, иштики ажилдар кылыр материалдары садып ал, чылыг үени манап орбайн, тудуг ажилын уламчылаан. Тудугга 37 ажилдакчылыг 7 бригада ажилдап турган. Тудуг кылыры белең эвес, бергедээшкннер турганын Марина Монгуш чугаалады. Тудугжуларны, ажилдакчыларны янзы-бүрү

чемнер-биле чемгереринге безин чарыгдалдар дыка хөй. Чайын изигде, ымыраа-сээк-даа тоовайн, кызымак өг-бүлөнүн удуртулгазы-биле тудуг саадавайн доозулган.

«Хек-Даван» уруглар төвүнүн байырлыг ажыдышкынының соонда, 2010 чылдың күзүнүндө ТР-ниң Чазаның Баштыны Шолбан Кара-оолдун 300 муң рубль түңнүг грантызының сертификатын өг-бүлөгө байырлыгы-биле тывыскан.

2013 чылда Тывага «Херээжен директор» деп мөөрейге тиилээш, Москвага Бүрен-Хем суурдан Тываның адын камгалап, Россия чергелиг мөөрейге киришкеш, Россияның херээжен удуртукчулар ассоциациязының мурнундан «Херээжен – лидер» деп номинацияга төлөпиг болуп, диплом биле медальды чаалап алган.

Садикче кирип келирге-ле, уругларның кылыгларын көскү кылдыр азып каан. Удуур, ойнаар, дыштаныр, чемненер өрээлдери аажок делгем, чырык. Янзы-бүрү ойнаарактар хөй. Амгы үеге дүүштүр уруг-

Уруглар төвүнүн удуртукчу М. В. Монгуш.

ларга бүгү таарымчалыг байды тургускан.

Бистиң республикамын кожууннарындан Бүрен-Хем музунга эң бир дугаар хуулар төвү ачылган – чедишкн. Ооң удуртукчу Марина Монгуштуң хулуун арын-шырайындан дүшпес, энергиязы, кежээзи иениң чызындан, шимчээшкннерин көскү. Бо өг-бүлөнүн бүтү үүлөзи өскелерге үлегер болур ужурлуг.

Шончалай ХОВА

«Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө»

КАА-ХЕМ КОЖУУНДА 17 ТӨЛЕВИЛЕЛ

ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдун 2012 чылдың декабрь айда ТР-ниң Дээди Хуралына Айыткалы езугаар «Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлевилелдин Каа-Хем кожуунда боттандырылганының дугайында кожуун чагырыкчызының экономика талазы-биле оракачызы Мария Афанасьевна Литвиненко мынча деп чугалаан: «Төлевилелди чарлаан соонда дораан ажилчын бөлүктү тургускаш, ону боттандыраарының хемчеглеринин планын ажилдап кылгаш, кожуунуң социал-экономика байдатын сайгарышаан, чурттакчы чон-биле ужуражып, сүмөлешкеш, эң негеттинип турар бараан бүдүрүлгелерин тодараткан. Ооң түңнелинде херек кырында ажилдап турар бүдүрүлгелерни онзалап тургаш, 17 төлевилелди шилип алган.

Суг-Бажы суурда 2 төлевилел бар. Бирээде, «Аржаан» КБК-ның **хымыс фермазы**. Удуртукчузу Марат Болай-оолович Салчак. Ол сайгарлыкчы чорукту 1980 чылда эгелээн, ыңчангаш арга-дуржулгазы улуг. «Аржаанда» мал ажил-агыйы колдап турар болганда, ооң ажил-чорудулганың кол сорулгазы кожуун болгаш республиканың чурттакчы чонун эът база сүт барааннары-биле хандыраары. Хымыс биле сүт бүдүрүлгезинден аңгыда аът, хаваң ээдин ыштап, колбаса продукциязын бүдүрерин планнап турар.

Ийде, «Чүрек-Дөргүн» аржаанның суун саваларга кудуп садары. Ук төлевилелди хуу сайгарлыкчы Сергей Кызылоолович Мижит-оол саналдаан. Ол 2011 чылда «Күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдыраары» республиканың тускай сорулгалыг «Турисчи

ачы-дузаларны чедирери» программа езугаар ажилдап алган хууда ажил-ижинин баазынынга сугну саваларга кудуп, садарын планнап турар.

Бүрен-Хем суурда Бежендей Октекович Монгуштуң **хлеб аймааның болгаш кондитер кылыгларының бүдүрүлгезин** калбартыр төлевилелди суурнуң чурттакчылары деткээн. Ол бодунуң ажил-ижин 1996 чылда эгелээн. Тарааны өстүрүп, хлеб кылыгларын бүдүрүп турар. Продукцияны бүдүрерин 2 катап көвүдөдири көрдүнгөн.

Кундустуг суурда 2 төлевилел бар. Бирээде, **ары чигиринин бүдүрүлгези**. Ооң удуртукчузу Долаана Ложановна Аңчы. 2010 чылда «Күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдыраары» республиканың тускай сорулгалыг программа езугаар ары чигиринин бүдүрүлгезин ажилдап алган. Амгы үеде ары чигири бээр хөй чылдыг үнүштерни тарыыр деп сорулганы салган.

Мал ажил-агыйының бараан бүдүрүлгезин калбартыр талазы-биле төлевилелди Геннадий Сендижапович Монгуш саналдаан. Мал чемин белеткээр, мал-маганы согар болгаш эъттен бараанны болбаазырадыр дериг-херекселдерни садып алыр деп турар. Хууда күженишкннер-биле малчынның турлаан тудуп, бода малдың кажаа-хораазын септеп кылган.

Бояровка сумуда **ыяш белеткээр болгаш пилотматериалдар бүдүрүлгезинин** төлевилелин Роман Домбуй-оолович Оглуе саналдаан. Ол үстүндө айыттыңан программа езугаар 2011 чылда бодунуң ажил-ижин ажилдап алган. Ооң бүдүрүлгези 2012 чылдың апрель айдан «Копту-Аксы» КХН апарган. Каа-Хем кожуунуң чурттакчы-

ларын болгаш бүдүрүлгө черлерин эки шынарлыг ыяш база пилотматериалдар-биле хандыраары – төлевилелдин кол сорулгазы. «Лунсин» КХН-биле кады Тожу-же орукта арт кырынга доктаар баазаны тудар деп шийтпирлээн. Амгы үеде бүдүрүлгө черин калбартыры-биле немей дериг-херекселдер негеттинип турар.

Көк-Хаак суурда **национал идик-хеп даараар бүдүрүлгезинин** төлевилелин күүсекчизи Нина Ензаковна Орустуг. Ол 2008 чылдан тура национал хеп даараар чагыгларны хүлээп, ажилдап эгелээн. Төлевилелди улам шуудадып, хөйге чарлаары чугула. Амгы үеде школачыларга костюмнарны, тыва национал болгаш оон-даа өске хепти даарап турар.

Сарыг-Сеп суурда 2 төлевилел бар. Хууда сайгарлыкчы Сергей Савельевич Потылицын **ыяшты белеткээр, болбаазырадып, садып-саарып база пилотматериалдар дилип** ажилдап турар. Ол хууда ажил-ижин 1998 чылда ажилдап алган. Төлевилелдин кол сорулгазы – кожуунуң болгаш республиканың чурттакчыларын, бүдүрүлгө черлерин пилотматериалдар-биле хандыраары. Пилорамада 6 кижиге ажилдап турар.

Эт-сеп бүдүрер болгаш ону септээр бүдүрүлгө черинин төлевилелин «Лидер» КХН-ниң удуртукчузу Саян Валерьевич Шириин-оол сүмөлээн. Ол республиканың тускай сорулгалыг программалары езугаар деткимчелерни алган. Амгы үеде ооң организациязында 5 кижиге ажилдап турар. Немелде ажилчын олуттарны кирип, өске кожууннар-биле кады ажилдажылганы күштелдирип, белең бараанны садар оран-саваны хөлезилээрин планнаан.

Дерзиг-Аксы суурда хууда

сайгарлыкчы Семен Максимович Бочкарев 1994 чылдан ыяшты белеткел, болбаазырадып, садып-саарып база пилотматериалдар бүдүрүп ажилдап эгелээн. Бүдүрүлгөдө 34 кижиге ажилдап турар. Чазанылга кылыгларының болгаш эт-сеп бүдүрүлгезин калбартып, немелде ажилчын олуттарны кирип бодап алган.

Бүрен-Аксы суурда Михаил Викторович Чугаев **сүтү болбаазырадыр** талазы-биле төлевилелди саналдаан. Бүдүрүлгө черин калбартып, сүт хүлээп алыр черни тудуп база **сүтү болбаазырадыр** дериг-херекселди садып алырын планнап турар. Бо хүнде ооң ажил-агыйында 52 баш бода мал бар. Оон аңгыда көдээ ажил-агый черлерин хөлезилеп алган. Трактор, комбайн, сиген кезер дээш, оон-даа өске машина-техникалыг. Электри хандырылганы база бар.

Бүрен-Бай-Хаак суурда **ногаа ажилы** (картофель өстүрери) база гараж, чунар-бажың материалдарын белеткээр көрдүнгөн төлевилелдин эгелекчизи – Федор Ефимович Буньков 2011 чылдан тура ажилдап эгелээн. Материалдарны республиканың чурттакчыларынга садып турар. Амгы үеде 2 ажилдакчылыг, немей 2 кижини хаара тудар. Машина-техниказы база хөлезилеп алганы чери бар.

Ильинка суурда «Каа-Хем» МУБ баазында **сүт бүдүрүлгезинин** төлевилели көрдүнгөн. Ында 2010 чылдан тура сүт-бараан фермазы ажилдап турар. Тываның агротехнология техникумунуң 10 доозукчузу фермада ажилдап эгелээн. Сүт болбаазырадыр модульдуг цехти садып алыры, малдың төрүүр салбырын тудары, 200 саар инекти тургузары дээр ышкаш хемчег-

лер планнаттыңан.

Сизим суурда «Термичаңгыс аай турисчи» төлевилелде кирип турар иштинче Сизим-Аксы (Афанасьевна Шаповалова) бей (Василий Ипатович Шеркей «Спорт болгаш шыл» КХН) турисчи кирип турар. Дыштанырыңымчалыг байдалдарны тургаш хөй турисчилерни хаара туду – кол сорулга.

Чайгаар өскөн үнүш болбаазырадыр талазы-биле төлевилелди эгелекчизи «Сизимский» СПОК-туң удуртукчу Владимир Иванович Гусев «Сизимский» СПОК – чүгүлөк эвес, а бүгү республиканың улуг көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлеринин бирээзи. Ажил-агыйындан аңгыда, чер үнүштерни чыып болбаазырадыр база орулгалыг ажил-агыйин түңнөп, «Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө» төлевилелди дузазы-биле ажил-чорудулганы улам улгаттырар деп шийткелээн. «Колак» дээр модульдуг цехти база черлик үнүштер белеткээр бараанны шыңгы хаптарны бүдүрер тускай дериг-херекселди садып алырын планнап турар.

Үстүндө айтылган төлевилелдерниң боттандырылганынче «Биче болгаш оран-саваны сайгарлыкчы чорукту хандыраары», «Күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдыраары», «Көдээ ажил-агый хөгжүлдөзү болгаш ажил-агый барааннарының ырылгазын таарыштыраары» программаларының, муниципалдыг бюджеттин база эгелекчизинин хууда болгаш чээли хөреңгизин хаара тудары дүңгөн.

Азияна ТА

УЛУГ-ХЕМНИН БАЙЫРЛАЛДАРЫ

Эгези 1-ги

Сылдыс» орден-
дакпыр эдилекчизи,
Республиканың алдар-
жылдакчызы», «Тываның
кижилери» деп номнуң
Семен Кунгаевич
— Улуг-Хем кожуун-
аныяк үелерин,
мергежилин харам чокка
чорааннарның бирээзи.
1960 чылда «УТКА-ның
совхозка партком
ал келгеш, элээн ажил-
руй, Улуг-Хем районнуң
мунуң бирги секретарын-
туттургаш, ол албан-ду-
10 ажыг чыл ажилдаан
Шагаан-Арыгның ту-
гелээрде, ооң үндези-
ир дугаар өргенни 1973
«Тыватудугнуң» началь-
имит-Доржу Байырович
Стрельников дарга бол-
ен үжелээ черже киир
бис. Бо чаа хоорай
унуп эгелээш, 40 чыл-
уру бооп тур. Хоорайже
орар оруктун аксында
иал тудуг — амыдырал
ылга комбинадының та-
175 чылда салгаш, ажыг-
киреринге үлүг-хуумну
имни чоргаарал-биле
дыр мен — деп, хоочун
шынын доосту.

не шаңналдарының
изи, көдээ ажил-агылы-
чуну **Бадарчы Сенгии-**
едей:

кожуунга 1964 чыл-
чериниң улуг инспекто-
п ажилдап келген мен.
ылга чедир аңгы-аңгы
гылларга ажилымны
ладым. Чидиг айтырыг-
бирээзи — эрги Ша-
ыг хоорайын өскээр
ри турган. Ам бо хүнде
чаагайжыттыгган хоо-
тудуг-суурунга үлүүмнү
тиргеним дээш өөрүп
н. Кожуун даргазының
ужаалынга ажилдап
болгаш, Улуг-Хемниң
алы дээш кады ажилдап
эш-өөрүм-биле маңаа
каш, өөрүп, мага ханып
н. Күрүнениң хөй удур-
рының база шыырак
ның күш-ажылчы оруу
м кожуундан эгелээнин
ыва чон билер. Олар-
азындан Тываның бирги

Президенти Шериг-оол Оор-
жакты база Тываның Баштыңы
— ТР-ниң Чазааның Даргазы
Шолбан Кара-оолду адап бо-
лур — деп, бедик үнелелди ол
берди.

Байырлалга тураскааткан
республика чергелиг аът чары-
жынга шупту 250 ажыг чүгү-
рүктер киришкен. Беш аңгы хе-
вирниң аът чарыжын сонургап
келгеннерниң аразында шыы-
рак арга-дуржулгалыг чылгычы-
лар, аът мунукчулары база аът
спортунуң «аарыкчылары» хөй
болду. Ындыгларның бирээзи
— алдар-аттыг чүгүрүктерниң
ээзи, Кызыл кожууннуң Кур-
Чер суурунун адын камгалаан
чылгычы **Ташмир Каң-оолович**
Куулар-биле чугаалажыр арга-
лыг болдум. Кижини ортузу чедип
чоруур назынында аъттары ча-
рыштарның чүгле бажынга кээр
чылгычының чедишкениниң
чылдагаанын сонургаарымга,
ол мындыг хары берди:

— Тыва Республиканың ал-
дарлыг чылгычызы, чаңгыс-
классчы эжим Сарыг-оол Доо-
евич Ондар база кады төрөөн
акым Тыва Республиканың На-
чын мөгези, Россияның спор-
тунуң алдарлыг ажилдакчызы
Каң-Демир Каң-оолович Куу-
лар-биле аъттарны өстүрүп ту-

ве. Сөөлгү үеде чылгыны чер
бүрүзүнде хөйү-биле өстүрүп,
аът спортунуң сайзыралы бе-
дик деңгелде чоруп турар-дыр.
Мындыг хемчеглер чоннуң аът-
ка сонургалын улам бедидер
база ооң-биле деңге хамыктың
хөй-аъдын көдүрер.

Тыва Республиканың алдар-
лыг малчыны, 75 харлыг хоочун
чылгычы **Допур-оол Түлүш-
евич Дөненниң** санал-боды-
лын дамчыдай:

— Чылгыны өстүрер күштүг
күзел бар-ла болза, чаңгыс
беден кодан чылгыны өстүрүп
алыр арга кымда-даа бар. 1954
чылдан бээр чылгычылаан мен.
Кадыг-берге кыштар база азыг-
диштиг бөрүлөр чылгының чаш
төлүн менди камгалап алырынга
шаптыктап турза-даа, күрүнге
хөй чылгыны өстүрүп берип
чордум. Ам назылап кыраан-
даа болзумза, маргылдаа сураа
үнерге, оолдарым-биле чарыш-
ка аъттарны салыр чаңчылды
үспейн чор бис. Республика
чергелиг чарыштарга Калчан-
Бора деп аът база холу сынгы-
жеге чедир халып турган Хоор
дээш, оон-даа өске аъттар аң-
гы-аңгы чылдарда чарыштың
бажынга кээп турду. 3 оол, 2
кызымның аразында Аяс Дөнен
(шолазы Арган-оол) мээң изим

Тываның Баштыңы байыр чедирген.

маргылдааны сонургап келген
хөй чонну көрүп тур боор силер,
улуг-хемчилерниң хөй-аъдының
бедиин көрүкчүлөрнү ураа-ба-
йыры херечилеп тур» — деп, аът
спортунуң хоочуну өөрүшкүлүг
чугаалады.

Улуг-Хемге спортту сайзыра-
дырынга улуг үлүүн киришти-
ген алдарлыг удуртукчу Биче-оол
Кыргысович Монгул-оол аттыг
стадионга Тываның кожуунна-
рындан келген чаштарның тан-
цы-самы-биле байырлал эгелээн.
Чурагайлыг телевидениениң Ты-
ваның девискээринге чедиш-
кинниң ажил-чорудулгазының
дугайында таныштырылганы
байырлыг байдалга кылды. Улуг
байырлалдар уткуй «Тывахарыл-
заинформ» ААН шагаан-арыг-
жыларга белек кылган. Ол чүл
дээрже, Кызыл — Шагаан-Арыг
аразынга харылзааның чаа хеви-
риниң тудуун доозуп, ажыгладче
кирген. Интернет болгаш со-
талыг харылзааның видео-чурук
хевиринге дамчыдылгаларны
Улуг-Хемниң чурттакчылары улуг
кылдыр көөр аргалыг апарган-
нар. Байырлалдың аңгы-аңгы
хемчеглери — өг хоорайжыгашта,
аът чарыштырган шөлде база ста-
дионда чүү болуп турарын чаңгыс
оператор хайгаарал оор болгаш,
ол бүгүнү кайнаар-даа дамчыдып
болур аргалыг чон магадаан.
«Skype» дээн ышкаш харылзаа-
ның нарын хевирин байырлал
хүннеринде халас ажыглаары-
биле таарымчалыг байдалды
ажылдакчылар тургускан.

Байырлыг хуралга чыылган
чон хоорайның Култура орду-
зун долдур олурупкан. Кожуун
чагыргазының даргазы Мерген
Кыргысович Анай-оол аалчылар-
га болгаш хоочуннарга байыр
чедирген. Ол төрөөн кожуунуң
сайзыралын, чедишкенин
база бо бүгүгө чурттакчы чон-
нуң киржилгезин бедии-биле
үнелеп, төлөптиг чаңгыс чер-
чурттугларының аттарын адаан.
Мерген Кыргысович кожуунуң
төөгүзүңгө болгаш ооң сайзы-
ралынга шаптыктап турган чидиг
айтырыгларга доктаап, чоннуң ол
бүгүнү ажып эртеринге кириген
үлүг-хуузуң демдеглээн.

Тыва Республиканың Баш-
тыңы Шолбан Валерьевич Кара-
оол төрөөн кожуунуң төөгүлүг
байырлалы онзагай эртип тура-
рын демдегледип, кайы ырактан
аалдап келген хөй чонга чет-
тиргенин илереткен. Катап-
тынмас төөгүлүг Улуг-Хемниң,
чаагайжыттыгган Шагаан-Арыг-

ның сайзырал-хөгжүлдизинге
үлүүн кирип чораан күрүнениң
баштайгы удуртукчулары Адыг-
Түлүш Хемчик-оол болгаш Адыг-
Түлүш Чүлдүмнүң аттарын сак-
тып адаан. Тываның арны болур
ук кожуун алдарлыг кижилерни
өстүрүп, оларга чедишкенин
ажылдаар, чогаадыр, эртем-шин-
чилел ажылы кылыр арганы бер-
ген. Төлөптиглерниң баштайгы
одурунда эртемденер Шулуу
Сат, Владимир Очур, чогаалчы-
лар Сергей Пюрбю, Кызыл-Эник
Кудажы, алдарлыг тоолчу Түлүш
Баазанай дээш, даңзыны төнчү
чок адап болур.

Хөй чылдарда чүгле Улуг-Хем
кожуунга эвес, а республиканың
сайзыралынга улуг үлүг-хуузуң
ак сеткилдиг кириштирген хоо-
чуннарга күрүнениң бедик шаң-
налдарын байырлыг байдалга
тывыскан. Тыва Республиканың
Чазааның Даргазының Хүндүлел
бижи-биле улус өөредилгезинге
тергин ажылы дээш башкылар:
Ирина Монгушевна Деспижек,
Светлана Таракпановна Мон-
гуш, Иван Викторович Шойнуу
база Зоя Александровна Сая-
нова олар шаңнаттылар. «Тыва
Республиканың өөредилгезиниң
алдарлыг ажилдакчызы» бедик
атты 48 чыл башкылаан Светла-
на Оюновна Бирилейге база Та-
тьяна Кыргысовна Көшкендейге,
«Тыва Республиканың көдээ
ажыл-агылының алдарлыг ажил-
дакчызы» хүндүлүг атты Нико-
лай Комбуевич Доспанга тывыс-
ты. Тыва чоннуң культуразының
ыдыктыг эртинелериниң бирээзи
— хөөмейни сайзырадып чоруур
аныяк ыраажы Айдаш Иванович
Барыңмаага «Тыва Республи-
каның алдарлыг артизи» атты, уран
чүүлдүң хоочуну Дадар Норбу-
ооловна Барыңмаага «Тыва Рес-
публиканың Улустуң артизи» бе-
дик атты тылсырга, чон динмиттиг
адыш часкап, байыр чедирди.

Тыва Республиканың Дээ-
ди Хуралының (парламентизи-
ниң) Хүндүлүг бижикилерин хөй
чылдарда ак сеткилдиг ажылы
дээш күш-ажылдың хоочунна-
ры Достаңмаа Сергеевна Ба-
зыр-оолга база Александр Ча-
мыянович Доктууга тывыскан.

Байырлыг хуралдың кир-
жикчилери, хүндүлүг аалчыла-
рынга кожуунуң бот-тывынгыр
артистери байыр чедирип, со-
лун концертти бараалгатты.

Чаяна ЧЫКАЙ.

Авторнуң тырттырган чу-
руктары.

ТР-ниң алдарлыг чылгычызы Сарыг-оол Ондар, аът ээзи
Ташмир Куулар мунукчу оолдары-биле.

рар бис. Чылгыны карак сал-
байн хайгаараар, кайы беден
кандыг кулун төрүттүнгенин
билгеш, ону белеткээри — улуг
харыскалгаш. Аъттарның уксаа-
зын экижидер, ханын арыглар
дээш эвээш эвес ажилдарны
чорудар. Чылгыны өстүр-
ринче улуг күштүг, кичээнге-
ни мөөңнээр. Езулуг чүгүрүк
аът чүс-чүс чылгы аразында
ийи-чаңгыс-ла турар боор чү-

истээн чылгычы оглум ол.

Тыва Республиканың Аът
федерациязының даргазы, мар-
гылдааның тайылбырлакчызы
**Эдуард Эник-оолович Дагба-
Лама:**

— Бөгүн республика-
ның кайы-даа булуңундан аът
ээлери чүгүрүктерин киришти-
рип келди. Бирги салыгга Сүт-
Хөлдөн Сайдаш Ондарның бора
аъды (аныяк чоруктуг аъттар - 10
километр) мурнаан. 15 километ-
рге аныяк чүгүрүктер аразындан
Улуг-Хемниң Торгалыгдан Байыр
Доржунуң кара аъды эрткен. Улуг
челер аъттарның чарыжынга Кур-
Чер суурдан Куулар Ташмирниң
Калчан-Хүреңи мурнады. Дөрткү
салыгга улуг чыраа чоруктуглар-
га Өвүрдөн Владимир Монгуштуң
Сокол дээр аъды база эң узун
хемчээлге чарышкан чүгүрүк мал-
дардан Чөөн-Хемчиктин Баян-Та-
ладан Кушаа Монгуштуң 7 харлыг
кара аъды кушталдырып келген.
Улуг-Хем кожуунуң Аът федера-
циязының даргазы Сергей Тумат-
ович Санчы аъттар салыр черден
бүгү чурумну боду хайгаарал,
маргылдааның негелделерин бе-
дик деңгелге тургускан. «Бөгүңү

Учунга ажилдап чораан хоочуннар Семен Буянды биле
Бадарчы Седей.

Делегейниң хөгжүм хүнүнге

КЕЗЭЭДЕ ЧОНУ-БИЛЕ

Хөгжүм чогаалчылары биле ыраажылар М.Айыш, В.Мартый-оол.

Октябрь 1-ниң хүнүн ЮНЕСКО-нуң шиитпири-биле бүгү делегейниң хөгжүм хүнү кылдыр 1975 чылда чарлаан.

Бо делегей организациязынга мындыг саналды кириген улустарның аразында улуг совет композитор Дмитрий Шостакович база бар турган. Ооң-на чылдагааны турган боор, 1996 чылда азы Шостаковичиниң 90 харлаан оюнда бо байырлалды Россияга албан-езузу-биле байырлап эгелээн. Бүгү делегейде байырлалды, янзы-бүрү хөгжүм-биле холбашкан культурулуг хемчеглер эртирип, демдеглер турар. Бистиң республикада ындыг кончук калбаа-биле эвес-даа бол, уран чүүл школарында, училищелерде ону демдеглер турар. Моон соңгаар ону калбаа-биле байырлаарын чедип алыры чугула, чүге дизе ыры-хөгжүм чоннуң сагыш-сеткилин сергедир, хей-аьдын бедидер болгай.

Байырлал таварыштыр хөгжүм-биле профессионал деңгелде ажылдап турар театр, филармонияның артистеринге, черчерлерде хөгжүм башкыларынга болгаш композиторларыныска чогаадыкчы чедишкinnerни күзевишаан, олар байырлалын канчаар уткуп турарын сонуургап көрээлиңер.

Бистиң композиторларывыс чүгле октябрь 1-де эвес, а чылдың кайы-даа үезинде хөгжүмүн, аялгазын салбас улус. Бо чылын Кертик-оол Данзын, Мergen-оол Нурсат, Томас Монгуш база херэежен композитор Наталья Лопсаң болгаш өскелерниң-даа чаа-чаа чогаалдары янзы-бүрү конкурс, концерттерге чаңгыланып, эки үнелелди алганын билер бис. Черле ынчаш янзы-бүрү культурулуг хемчеглерни бистиң композиторларывыстың бир янзы кылдыр каастай бээрин чон билер. Чогаадыкчы эвилелдерниң төлээлери-даа ол дугайында бо-ла онзалал демдеглегилээрин эскерип болур. Чоннуң үнелели, хүндүкели хөгжүмчүлери чалгынналдырып турары чугаажок. Оларның чогаадыкчы ажил-херектерин солунувус доктаамал чырыдып турар.

Композиторларның хөй-ниити организациязы бо чылын элээн каш солун хемчеглерге кирип, организашканнар. Оон иштинде Тожуга, Сүт-Хөлге болгулаан конкурстарны, композиторлар Mergen-оол Нурсаттың Суг-Бажынга, Болат-оол Аңгырактың Кызыл-Арыгга, Кертик-оол Данзынның Хайыраканга, Алена Иомужаптың Бүрен-Аксынга болгулаан чогаадыкчы кезээлерин, Улустуң чогаалчызы Сергей Пюрбюнуң 100 харлаанынга тураскааткан хемчеглерни демдеглер болур. Хөй-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш-биле эр кижиниң төлөптүг мөзү-шынарынга

болгаш тыва чоннуң чаагай езу-чаңчылдарынга хамаарыштыр чон-биле ажык чугааны чорудуп турары — езулуг-ла херек, амыдыралчы чүүл-дүр.

Эп-найыралдыг, бир демниг болгаш, бистиң хөгжүм чогаалчылары бот-боттарын деткижи, оюн-баштак ыры-шүлүктөрни бо-ла бодарадып үндүрүп кээр улус. Сөөлгү үеде аныяк композитор Томас Монгуш ол оюн-баштак шүлүктөргө аялга чогаадып турар апарган. Оларның баштак хөөннерин бадыткаары-биле аңгы-аңгы чогаадыкчы хемчеглер үезинде бижиттинген, аңаа күүсеттингилээн (А.Хоюгбанны) ийи ырының сөзүн сонуургаңар.

АҢГЫРАККА ДУЖААЛЫҢАР

Кызыл-Арыг суурунда
Кылаң кара ашак-ла бар.
Асфальт деп шолалаарга,
Амыраары аажок кижиле.
Аян ырлар аялгалаар
Аңгыракка дужаалыңар.

Танды сынның баарында
Таваар чурттаан Аңгыракты.
Аңын, балыын хөмө шапкаш,
Аалга эккээр Аңгыракты.
Хөй-ле чонга, ажы-төлге
Хөгжүм сөңнээр Аңгыракты.

Хоюн өзөш, хойтпаан тиккеш,
Композитор өөрүн чалап,
Хоор чонга бараан болган
Хоочунувус байырлап тур.
Аян ырының чаяакчызы
Аңгыракка дужаалыңар!

КЕРТИК-ООЛДУ АЛГААЛЫҢАР

Ындынналдыр бадыргылаар
Ыраажывыс Кара-кыстың
«Сөглеттинмээн ынакшылын»,
Чөгел төткен бодалдарын -
Арат чонга алдаржыдып,
Аялгалаан Кертик-оолду.

Аянчок-ла шүлүктөрнү
Александр Даржай бижиер.
Кедергей-даа ыры кылдыр
Кертик-оолу хуулдуруптар.
Шүлүк-сөстүң чуртталгазын
Чүглендирген Кертик-оолду.

Чалыы назын, хөгжүм-ырдан
Чарылбастаан Кертик-оолду.
Саяннарның, Мартый-оолдун
Үдекчизи Кертик-оолду.
Келген чонун хей-аьт кириген
Кертик-оолду алгаалыңар.

Чүректерни чүглендирер сергек, чараш,
оюн-баштак ырлар көвүдөп-ле турар
болзун. Делегейниң хөгжүм хүнү-биле,
өңүктөр!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Башкывыс дээр кижилер хө

1970-1980 чылдарда чоннуң эң ынак оюннарының бирээзи стол тенниси чүве. Суурларга ону караңгы имир дүшкүжөгө ойнаар турган.

Чаңгыс стол чанында оочурун маанан кижиле эмгежок боор. Кызыл хоорайга паркка турган теннис залының эрги, бичии, чавыт бажыңыга эртенгиниң 10 шактан кезээкиниң 10 шакка чедир ойнакчылар үстүр эвес. Ынчан бир дугаар столга улуг спортчулар — профессионалдар ойнаар турган. Магадап көөр бис. Оларның аразындан чемпион Анатолий Серен сайыттың ойнаарын сонуургап, ала-чайгаар өттүнер турдувус. Институтка өөренип тургаш, хоорайга болуп эртип турган стол теннисиңиз маргыл-

ол хире күштүг болуп арткан. Бо удаада республиканың теннисинге 18 дакпыр чемпион Сибирь регионунун маргылдарының шаңналдарының эдиле А.С.Серенниң кубогу дээш маргылдаага шилиттинген эң ш теннисчилер — өөреникчилер, тар, хоочуннар киришкен. О аразында ТР-ниң Чазак кижигү ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты, Кызыл хоорайның мэрия төлээлери дизе-ле, кымнар дээр.

Маргылдааны Стол теннис федерациязының даргазы, ТДХ-ниң (парламентизиниң) да К.Т.Даваа байырлыгы-биле дып, 65 харлап турар Анатолий Серенге Кызыл хоорай Төлээлекчилер хуралы депутатына сонгуттур биле байыр чедиргесаның социал-экономика культурулуг болгаш хөгжүлдизинге кирип үлүг-хуузу онзалалды глээн. Оон соонда А.С. Серенге спортчуларга маргыл доктаамал кирип кээр ы дээш, өөрүп четки илередеп, чаа-чаа спорт чедишкinnerни күзүр.

Ол хүн «Сүбедей» дүлүг аалчы — ТР-ниң тыңы — Чазаның Д.Ш.В.Кара-оол база Хоочуннарның болгаш ке ынактарның эгелел деткип, боду ойнап турган. Байыр чедирип ол тывага «Спортту — баш

Чаа-Хөлдөн спортчулар.

дааларынга бо-ла киржир бис. Бир катап херэеженнер ортузунга 1,2,3 дугаар черлерни үш Светлана алган бис: Салчак, Балчыр, Сарыглар. Үжелээ пединституттун студентилери бис. Анатолий Серен ол маргылдааның дугайында «Тувинская правда» солунга «Светланин день» деп эге-биле үндүрүп каанын өөрүм-биле ам-даа өөрүп сактып чоруур бис. Оон бээр маргылдааларга алган хүндүлүг бижикиртерниң эңдерилген, ол оюнга сонуургалым бүгү назыда арткан. Аңаа Анатолий Сергеевич Серенниң үлөгер-кижээ улуг болганы чугаажок.

Республикада та чеже кижиле А.С.Серенни стол теннисиниң талазы-биле башкызы деп санап чорыйнаан. Чылдың-на оон кубогу дээш эртип турар маргылдаага мээң шагдан бээр таныш, кады ойнап чораан, ам хоочуннар апарган өөрлерим четкилеп кээр. Стол теннисинге ынакшылы

чанынче!» деп төлөвилелди кыдырып, амыдыралдың кады хевирин суртаалдаар ажылдык күштелдирери чугулазын демдег. Бо төлөвилелди боттандырып бергениниң бир бадыткалы — сылал Кызылдың хөй каагларының даштында теннис столдарында биеэде дег, оочурлап ээлчежи, элчип-солчуп, манал турар апарганы өөрүнчүг. Удаада тенниси шаандакы турган бедил, нелинче үнүп кээр дээрзинге ка улуг, чүге дизе А.С.Серен эгелээн ажылын төнчүзүңгө чедип чаңчыккан спортчу хоочуннар ол оюнга ынак аныяктар, ажы көвүдөп турда, ындыг болбас жок.

Светлана БАЯН

Ю.ДАРБААНЫҢ тырттырган чуруу.

Маргылдааның тишлекчилери.

Чагааларны чазып номчаш...

Школавыс — чоргааралывыс

Кызыл-Мажалыктың 2 чылдары — ко- нда улуг школаларны ээзи. Ол 1963 чылда эзилетинип тургустун-

чылда арат ада-иелер- азы-биле суурга бир школа туттунган, ол — республиканың база баш- школараның бирээзи. нун, суурнун чурттагы- лдан чылче өзүп көвү- ганы-биле 1963 чылда, Мажалык суурга 2 ду- коланы ажыдары эрге- тула апарган. Кожуун- зының, өөредилге кил- шитпири-биле 1 ду- оланың өөреникчилерин- школаның оран-савазын

септээн соонда 2 дугаар школа өөреникчилерни хүлээп алган.

Школа интернационалчы болуп, аңгы-аңгы омак-сөөктүң уруглар, оолдары өөренип тур- ган. Баштайгы директору Би- че-оол Хомушку Самбууевич — «Шылгараңгай күш-ажыл» медалының эдилекчизи, «Улус өөредилгезиниң тергини», «Россия Федерациязының улус өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы». Ол 12 чыл иш- тинде школаны билдиги удур- туп-баштап келген. Ооң соонда школа коллективин Валентина Бегзиевна Монгуш, Эрес-оол Бидипеевич Монгуш, Клавдия Тырысовна Кинсан, Александр Чыргаланович Монгуш база Геннадий Ыштаевич Сарыглар

олар удуртуп ажылдаан.

Школа 1963 чылдан 1978 чылга чедир 8 чыл школазы турган. Ол үеде 8-ки классты хөй санныг өөреникчилер доос- кан. Оларның аразында Бай- Тайга кожуун чагыргазының даргазы Чап Шырапович Дон- гак, Барыын-Хемчик кожуунда шыырак сайгарлыкчы Влади- мир Өтек-оолович Сарыглар болгаш өскелер бар.

1979-80 чылдан бээр ол ор- тумак школа апарган. Бо үениң иштинде школаны муң ажыг оолдар, кыстар доозуп, быш- кан билигнниң аттестадын хол- га алган. Оларның аразында кожууннун оралакчы даргазы Шыдыраа Дондупович Салчак, Светлана Айыжыевна Монгуш,

Дээди Хуралдың (парламент) депутаты Буян Анатольевич Биче-оол оларны чоргаарал-би- ле адап болур.

Школа 1996-2006 чылдар- да Россия чергелиг шенелде ажылдыг шөл турган, удуртукчу башкызы Валентина Бегзиевна Монгуш — улус өөредилгези- ниң тергини, «Тыва Респуб- ликаның өөредилгезиниң ал- дарлыг ажылдакчызы». Башкы улусчу педагогиканы хөгжүде- ринге улуг рольду ойнаан.

2009 чылдан эгелеп Кызыл- Мажалыктың 2 дугаар школа- зында кожууннун школалары- ның аразында биология, химия эртемнерин ханызы-биле өөре- нир демнежилге четкизинде шенелде чоруп турар.

Школаны бо өөредилге чы- лында 20 өөреникчи дооскан.

Оларның 8-зи чурттуң янзы- бүрү дээди өөредилге черле- ринче өөренип кирип алган. Москва хоорайда Улустарның найыралы университетче Ири- на Хомушку кирип алганы дыка өөрүнчүг.

Школада бо хүннерде 30 башкы 300 хире өөреникчини өөредип турар. Оларның ара- зында Улус өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчылары: Ва- лентина Донгутовна Саая, Дел- гермаа Конгаровна Монгуш, Га- лина Кертик-ооловна Монгуш, Галина Сарыгларовна Томбулак өөреникчилерге быжыг билигни бээр сорулгалыг ажылдаарынга белен.

Кызыл-Мажалыктың 2 ду- гаар школазының директо- ру Валентина МОНГУШ.

ТОЗАН ХАРЛЫГ АРАВЭЧИ КЫРГАН-АВА

Эзэн ачамны Овай- аар оглу Оюн, а авам- ынчалбаа Чыртап-Мун- уруу Оюн дээр. Олар- ызы-даа Элегес-Аксы- гур.

Чылдар үезинде бис- дарывыс чылда дөрт өжөр турган. Суур- дырал ам-даа тургус- көшкүн амыдырал- ыгес-Аксының адаанда- бавак дужундан Улуг- еже бээр, ында Хүл- тың кедээзинде Чаргы- Бистиң кыштаавыс — ың баарында. Чазын, Улуг-Хем унунда Улуг- Ортаа-Арыг деп чер- азаглаар, күзеглээр, а Межегейге чайлаглаар- ис.

Чурттуң Улуг дайыны- нин мурнунда мээң- шээр малы муң ажыг, дөрт аскыр өөрү, алы чүс ажыг турган. Чыг чылдарда ачам Ши- сынында Суглуг-Хемниң еп черинден ыяш кезип- ш, Чаргының Хүртүлүг- айлыгга чурттап турган- адас дээр тудугжу, бы- ижиге хөлезинин төлөп- кончуг улуг, чамдык- серилиг кажааны тут- тан. Ол үеде күскээр, улуг ирттерниң база- хойларның сирттерин- тү кыргаш, шоодай- дыгаш, Уургайлыгга, адыңга чурттап тур- арларга аппарып бээ- , олар кидис идиктер- ип бээр. Бистиң ачавыс- дерги сады кээрин- турбас. Боду шарылар- алгаш, Кызыл хоорай- ааннап эккээр. Ачавыс- даа ажылдан чалдан- ганындан өг-бүлезинин- алын чедимчелиг азы- дыңыг кылдыр- ырап турган.

Чурттуң Улуг дайыны- соонда ТАР-ның Чазар

биле Арат намы Тываның бүгү- чонун фронтуга дузалажырынче- кыйгырып эгелээн. Мээң ачам- ынчан бодунуң малының чар- тык кезинин үскеш, дөгезин кызыл чуларлааш, хүлээди- турганын сактыр-дыр мен. Ылаңгыя 1942-1943 чылдарда күскү үеде тараадан аңгыда- саржагны, чөпкекти, баскан- быштакты, кадырган курутту, кышкы үеде доңурган ээти ол- белек хүлээп алып пунктуга ду- жаап чорду. Ынчан чүгле мээң- ада-нем эвес, кожуун, сумунуң- бүгү чурттагы чону шыдаар- шаа-биле үлүг-хуузу кирип- турганнар. Ол чылдарда «Бүгү- чүвени — фронтуга!» дээн ча- зак-намның кыйгырының адаа-биле Тываның бүгү чону- кайы хире демниг, идепкейлиг, ак сеткилдиг ажылдап турганын- кижик кайгап ханмас, магадан- чыг чүве-ле болгай.

Мен бодум 1940 чылдың- чайынында ынчан Көк-Булуң- сумузуңуң херээженнер да- сыының даргазы Күрүмаа дээр- чеңгемниң сүмези-биле аравэ- кежигүнүңе кирип алган мен. Аңаа киргеш, бадылгергей би- ледин холга туткан соонда, бодун улуг кижик мен деп са- нап, күрүнезиниң база чону- нуң мурнунга харысалгазын угап-билип эгелээр боор чүве. Ынчан бистер чеди хонгаш- ла бир аалга чыгып турган- бис. Октябрь революциязының- салдары-биле Тывага хувис- каалдың өөскээниниң, ТАР-ның- тургустунганының төөгүзү бол- гаш өске-даа болушкуннарны- биске ынчан ТАР-ның кежигү- нү Сереп Оюн башкы төөгүл, та- йылбырлап берип турган. Ооң мурнунда мен Көк-Булуң- база Межегей школаларында- номчуп, бижи, саннарны ка- зып-кадып, үлөп-көвүдөдирин- өөренип алган мен. Бистиң ын- чан өөренип турган бижи-вис- латин үжүктөрлиг, эрги тыва- бижи-ле болгай. Сөөлүнде- орус үжүктөрлиг бижики, 1941

чылда дун оглумну чиигээним- соонда улуг бодум өөреникчи- лер кыдыындан өөренип алба- дым бе. Ынчангаш күрүне, ни- тилел дугайында эвээш-биче- билиглерни база ол үеде болуп- турган болушкуннарны «Шын»- болгаш «Тываның аныктары»- солуннардан номчуп, билип ап- турдум.

1941 чылдың чайынында- «Акы-дунма» улуг «ССРЭ-же- фашистиг Германия халдаан! Дайын эгелээн!» деп чар-медээ- чедип келгенде, ынчан өг-бү- лелиг турган мен. ССРЭ-де- байдалды болгаш фронтучу ме- дээлерни төптен сургакчылар- кээп, чонга үргүлчү танышты- рар. Чонга медээ тарадырынга

”

1953-54 чылдарда өөм ээзи Дылбаа- Өөлөтович Оюн-биле кады Бии-Хемниң- Борбак-Хаак, Чеди-Хөл деп черлеринде- мал чыыр баазадан Абакан хоорайга чылгы- сүрүп чедирген бис.

аравэчилер кончуг идепкейлиг- киржи турган. Ынчан телефон- бар эвес, солуннарны таалыңга- суп алгаш, аалдар кезип тара- дыр болгай. Ол чылдарда мээң- сагыжымга арткан уттундурбас- болушкун — ополченге кириш- кеним. Ополченнээр дээр-ге- ле, колдуунда шериг херээнге- өөренири боор чүве. Бисти- ынчан Араттың революстуг- шеринден тускай офицер да- йынчы мергежилдерге болгаш- дайылдажырының эге билиг- ле-ринге өөредип турган. Мерге- жилдерниң аразындан хайгыыл- эң солун.

1944 чылда ТАР- ССРЭ- ниң хүрээленинче каттыжып- киргенде, меңээ, ынчан 21- харлыг, өглүг-баштыг, ажы- төлдүг кижиге, ол болушкун- уттундурбас болуп арткан. Ооң- мурнунда тыва эки турачылар- ны Улуг-Хемниң ол чарыында- фронтучу үдөп турда, бистер- кезек аравэчилер аңаа албан- биле чеде бердивис. Чүге дизе

бистиң суму-вустан акыларывыс, дөргүл-төрелдеривис фронтучу- же айттанып турган. Кижик да- йынче бодунуң чоок кижилерин- үдөп чораан эвес, аажок берге- чорду. Канчаар-даа кадыгла- нырга, карак чажы бадып-ла ту- рар. 1945 чылдың май айда ти- лелге хүнүн найысылалывыска- байырлап турда, Улуг-Шан- ганга ыяш кезип тургаш, ону- көрбээним хомуданчыг. Сөө- лүнде дыңнаарывыска, чыылган- чон ыглаары ыглап, каттыраы- каттырып, ылап-ла өөрүшкүлүг- байырлаан болган.

1948 чылда колхозта- жыышкын эгелээн соонда бүгү- чон хуу амыдыралдан колхоз- чу амыдыралче кирдивис. Эге

үезинде кижик бодунуң холу-би- ле азырап алган мал-маганын- ниитиниң малы кылдыр кол- хозка салырга — хомуданчыны! Ол үеде «малым колхозка сал- бас мен» дээр арга бар эвес, «контр» дити бээр мыя бо. Ачам мал-маганы дээш улуг-ла- ундараваан. Ол бистиң аравыс- ка 1965 чылга чедир чурттап- чорду. Кижиниң өөрөнмес, чаңчыкпас чүвези чок. Чоорту- колхозчу амыдыралга чаңчыга- берген бис.

1953-54 чылдарда өөм ээзи- Дылбаа Өөлөтович Оюн-биле- кады Бии-Хемниң Борбак-Хаак, Чеди-Хөл деп черлеринде мал- чыыр баазадан Абакан хоорай- га чедир чылгы сүрүп чедирген- бис. Ынчан бистиң бригадир- вис Багай-оол Оюн, эштеривис- назы-хары дөгүл берген акый- лар: Дөңгүр-Көк, Судакпан. Шупту беш кижик бис. Баазадан- чылгыны хүлээп алып бетинде- ле кижик бүрүзүнүн паспортун- алгаш баар, оон малды онча-

менди чедирген соонда дедир- эгидер. Ол үеде мал чидирген- кижилерниң паспортун бербес, Абакан хоорайга алды азы бир- чыл иштинде албадап ажылда- дыр. Аыш-чемни орукка маши- надан дүжүрүп берип чоруур. Идик-хеп, аыш-чемни бир айтка- чүдүрүп алырга, чылгы-биле- кады бош чоруп оор боор чү- ве. Саян сынын ашкаш, Абакан- бетинге-ажык шөлдерге чеде- бээр, чылгы шупту Тываже- хая көрнүр, элдеп чүве. Чылгы- ны дужааган соонда ажылдаан- акшаны алыры-биле Кызыл- Хөл деп черге демир-орук-би- ле чедер. Дедир кээрде, Улуг- Хемниң ол чарыында, Дөгээ- дааның чоогунче ырай бергеш, аңаа дун эрттирип алып бис, чү- ге дизе мал сүрүп чораан ак- шалыг кижилер үптөкчилерге- таваржы берип болур.

Бистер Кара-Хаакка мал- чыннап чорувуста өөм ээзи чок- болган, ынчангаш мен чуртум- че чанып келдим. 1974 чылдан- эгелээш «Коммунизмниң хе- рели» совхозка шаңнал-мак- талга чедир ажылдап, орден- медальды-даа ап, хүндүлүг- дыштанылгаже үне-даа бергеш, малчыннап келдим. Сөөлүнде- назы-харым улгаткаш, Кочетов- суурга угбам Күнзеңмаа-биле- кады чурттап олурдувус. 1998- чылдан эгелээш Хову-Аксының- кырганнар интернадында чурт- тап тур мен. Мен ында идик-хеп- аймаан даарап оор мен. Чүгле- сөөлү үеде карак баксыраан. Мен социализм үезинде чурттап- чораан азы ССРЭ-ниң хамааты- зы болганымда, кижизиттинип- өскеним коммунизмниң чырык- үзелинге кажан-даа шынчы- болуп артар мен. Мен, тозан- харлыг кырган-ава, чонумну, аныяк-өскенин өгбелеривис- үн- дезин чүдүлгезинден халбакта- ныр болзунарза, бо чуртталга- да орук чолундан аспас силер- деп чагып каайн.

Чолапаа ОЮН.

Хову-Аксы суур.

Чоннарның найыралын доңнаштырган ыдыктыг чер

15 чыл дургузунда аңгы-аңгы чоннарны чыып келген дириг хөгжүмнүн болгаш шажынның Үстүү-Хүрээ фестивалы ырга кирген Чадаана хоорайга эртери чаңчылчаан.

— Чадаана шаандан бээр Тыва күрүнениң, культураның болгаш сагыш-сеткилдин сайзыралының төвү болуп келген, ынчалза-даа совет үеде республика үлетпүрнү шиңгээдип эгелээнде, бодунуң уjur-утказын чидирген — деп, Тываның күрүне филармониязының директору база «Үстүү-Хүрээ фестивалы» төлевилелдин тургузукчузу Игорь Дыртык-оолович Дулуш санап турар.

Тываның барыын кожууннарын сайзырадыр дугайында айтырыгны ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Кара-оол идип үндүргөн. Ол дугайында дириг хөгжүмнүн болгаш шажынның Үстүү-Хүрээниң 15-ки юбилейлиг фестивалының түңнелин сайгарып тура чугаалашкан. Күстүн башкы айының эгезинде Бии-Хем кожууннун девискээринде «Саян дээрбээ» турисчи баазага болган «төгерик столга» фестивалдың организастыг комитети болгаш журналистер киришкен.

Үстүү-Хүрээни XX чүс чылдың 1930 чылдарында бузуп үрегдээн. Ону катап тургузары-биле Үстүү-Хүрээ фестивалының төлевилелин Игорь Дыртык-оолович Дулуш ажылдап кылган. Чаңгыс чер-чурттууус Сергей Шойгунуң, республиканың удуртулгазының болгаш фестивалдың организакчыларының

«Саян дээрбээ» турисчи баазада «Үстүү-Хүрээ» фестивалының оргкомитети.

деткимче-биле хүрээни катап тургускан. Бустунган хүрээниң орнунга чаа хүрээ «Течен раптен даши чойхорлинг» (Аас-кежиктиң болгаш сагыш-сеткилдин хүрээзи) туттунган.

— Шупту билер бис, Чөөн-Хемчик кожууннун Чадаана хоорайдан суурже шилчий берген. Чадаананың хөгжүлдизинге фестиваль дорт хамаарылгалыг. Бо кожууннун сайзыралына ТР-ниң Чазаа улуг сагыш салып турарын деткиир мен — деп, Игорь Дулуш «төгерик столга»

киришкеш, демдеглээн.

Электри дамчыдылганың шугумнарын Чадаана хоорайның девискээринге чаартып кылыры көрдүнгөн. Делегей чергелиг фестивалдың киржикчилеринин чурттап турары майгын лагеринин девискээринге болгаш хөгжүм шуулганының кол көрүлдэ-эртип турар стадионга чырыкты кириер деп планнап турарына ол аажок таарзынган. Ооң-биле чергелештир лагерьже чедер орукка Чадаана хемни кежир чаа көвүрүгнү кылырын болгаш төп кудумчузунун капитал

септелгезин кылыр төлевилелди бээр сорулга салдырган. Чадаанага на делегей чергелиг фестивал эртип болганда, ону бурунгаар хөгжүдери деп түңнелди фестивалдың оргкомитети үндүргөн.

Фонограмма чок, дириг хөгжүм онзагай. Бо чылын 15 дугаар фестивал Чадаананың 15 хар назылыг сценага талантызын бараалгадып кенин София Кара-оол-Дулуш чедер деп үнелээн.

— Үстүү-Хүрээни культураның төөгүнүн тураскаалдар данзызын гени ооң ажылгалын болгаш хандызын күрүне бодунче алыр арганы турар. Үстүү-Хүрээ төөгүвүстү лээнвистин демдээ, амгы Тывага ны сайзырадырынга кончук улуг ролу бар. Ол чүгле чүдүлге чери эвес, делегей аңгы-аңгы чүгүнден кээп турар чоннайыралын быжыктырып, каттап турары ыдык чер — деп, Тываның тураскаалдарын камгалаар албан удуртукчузу Ульяна Павловна Бидедеглээн.

Делегей чергелиг дириг хөгжүмнүн болгаш шажынның Үстүү-Хүрээ фестивалының 15-ки юбилейлиг чылы бедир эрткенин «төгерик столдун» киржикчилеринин онзалап демдеглээн болгаш моон соңура даа улам бурунгаар хөгжүлдэ идегелин илереткен.

Анисья Т.

Айдың КУУЛАРНЫҢ тыртып чурдуу.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» информирует население о том, что поступило заявление от заместителя директора Абаканского филиала ОАО «Вымпел-Коммуникации» о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов с предварительным согласованием мест размещения объектов с общей площадью 4,00 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Дружба, ул. Малчин для использования в целях под опоры линий электропередач.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

Начальник отдела экономического развития по земельно-имущественным отношениям администрации Бай-Тайгинского кожууна ЧАНЗАН А.С.

«ДОРТ ХАРЫЛЗАА»

2013 чылдың октябрь 3-те 10 шактан 12 шакка чедир Россияның Пенсия фондунун Тыва Республикада салбырының ажылдакчылары биле номчукчуларның аразына «дорт харылзаа» шугумун «Шын» солуннун журналистери эрттирерин дыңнаттывыс. Аңаа пенсия хандырылганының, Ие капиталының айтырыглары база албан пенсия камгаладылганынче дадывырлар талазы-биле тайылбырны специалистер бээр.

«Дорт харылзааның» киржикчилери: РПФ-тиң Тыва Республика салбырының даргазы Баяна Алексеевна Тугур-оол, пенсия тыпсырын, санаарын, төлээрин организастаар килдистин начальниги Урана Кавакаевна Монгуш, социал төлөлгелер килдизинде специалист Саяна Эрес-ооловна Бараан.

Сонуургаан айтырыгларыңарга харыыларны редакцияның 2-01-35, 8-923-383-78-88 дугаарлыг телефоннарынче долгааш, билип ап болур силер.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10, 8-923-383-78-88.

КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-09 культура килдизи — 2-17-09, көдээ ажыл-агый килдизи — 2-17-91, чагаа килдизи— 2-03-88, реклама килдизи — 8-923-383-87-88, очулга — 2-03-87, тел/факс (394-22) 2-30-69, экономика— 2-40-77, компьютер—2-17-94.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 6769. Чагыт 114. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Байыр чедиришкени

Алдын күстүн айы октябрьда төрүттүнгөн төрөлүгнүн кежигүннери: уйнуктарым — Ай-Хаан, ооглум Орлан Дайынчиевич, дунмам оглу Айдыл оглу Афанасий Дамба-Хуурактарга база чээним — оглу депутат Шолбан Кыргыска төрүттүнгөн хүнүм изиг байыр чедирбишаан, аас-кежикти, кадыкшылды лимини ханызындан күзедим.

Хүндүткел-биле өгбези Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК

«Шын» солуннун хоочуннары, Тываның жүлдизинге болгаш төөгүзүнге улуг салдарлыг лунга ажылдап, аңаа боттарының чогаадкычы сааяанын, сагыш-сеткилин, эртем-билиин, тура-сараалгаткан журналистер болгаш өске-даа мергендерниң ажылдакчылары, бистиң хүндүлүг улуг салывыс, Улуг назынныглар хүнү-биле Силерге кадыкшылды, быжыг тура-сорукту, аас-кежикти күзедим.

«Шын» солуннун коллектив

тел: 8-906-997-3030

- Межевание и схемы расположения земельного участка
- Проекты жилых домов
- Топографические съемки земельных участков
- Градостроительный план земельного участка (ГПЗУ)
- Разбивка геодезических точек на местности (вынос)
- Генеральные планы поселений

г.Кызыл, ул.Дружба д.74 "а", этаж 2, офис 3
с 9.00 до 18.00